

GORAN MUSIĆ

SVJEDOCI JEDNOG VREMENA

U SINDIKATIMA BIH
1990–2015.

Goran Musić
SVJEDOCI JEDNOG VREMENA U SINDIKATIMA BIH, 1990–2015.

Sarajevo, 2021.

Naslov: Svjedoci jednog vremena u sindikatima BiH, 1990–2015.
Autor: Goran Musić
Izdavač: Friedrich-Ebert-Stiftung (FES)
Kupreška 20
71 000 Sarajevo
Bosna i Hercegovina
Tel.: +387 (0)33 722-010
E-mail: fes@fes.ba
www.fes.ba
Za izdavača: Dr. Peter Hurrelbrink
DTP: Filip Andronik
Štampa: Amos graf
Tiraž: 200 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

331.105(497.6)(047.53)

MUSIĆ, Goran

Svjedoci jednog vremena u sindikatima BiH : 1990–2015. / Goran
Musić. - Sarajevo : Friedrich-Ebert-Stiftung, FES, 2021. - 103 str. ; 25
cm

Bibliografija: str. 97-98 ; bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9926-482-46-6

COBISS.BH-ID 46814470

Stavovi, mišljenja i zaključci u ovoj publikaciji ne moraju nužno odražavati stavove Friedrich-Ebert-Stiftunga. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u publikaciji. Sva prava zadržana od Friedrich-Ebert-Stiftunga. Komercijalna upotreba tekstova objavljenih u publikacijama Friedrich-Ebert-Stiftunga nije dozvoljena bez pisane dozvole FES-a.

**SVJEDOCI
JEDNOG
VREMENA
U SINDIKATIMA BIH
1990–2015.**

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

Sarajevo, 2021.

ISTRAŽIVAČKI TIM PROJEKTA

DR. GORAN MUSIĆ

Univerzitet u Beču

glavni istraživač

HALIDA SINANOVIĆ-SARAČ

Friedrich-Ebert-Stiftung BiH

istraživačica

MERIMA EJUBOVIĆ

koordinatorka istraživanja

SADŽIDA HADŽIĆ, BERINA DŽEMAILOVIĆ I

NEMANJA POPOVIĆ

Wire Digital Creative Agency

ton, kamera i montaža

NAUČNI SAVET PROJEKTA

DR. AIDA LIČINA-RAMIĆ

Univerzitet u Sarajevu

DR. VLADAN VUKLIŠ

Arhiv Republike Srpske, Banja Luka

ADIS KEČO

Savez samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine

GORAN STANKOVIĆ

Savez sindikata Republike Srpske

DR. STEFAN MÜLLER

Arhiv socijalne demokratije, Bon

SVEDOKINJE I SVEDOCI

DANKO RUŽIĆ

predsednik granskog sindikata tekstila kože i obuće
Saveza sindikata Republike Srpske

EDHEM BIBER

predsednik Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine
između 2001. i 2010.

EMILIO GABAGLIO

generalni sekretar Evropske konfederacije sindikata (ETUC),
1991–2003.

EMINA BUSULADŽIĆ

voditeljica samoorganizovanih radnika i radnica
Tuzlanske fabrike „Dita“, 2011–2017.

FATIMA FAZLIĆ

šefica Kabineta predsednika i pravni ekspert
Saveza samostalnih sindikata BiH, 1990–2015.

HASAN UŽIČANIN

potpredsednik fabričkog sindikata i predvodnik štrajka
radnika i radnica Tuzlanskog preduzeća „Aida“, 2010–2015.

JASMINA ĐONLAGIĆ

bivša radnica trgovačkog preduzeća „Opskrba“ iz Livna.
Vodila sudski spor za svoja radna prava sa novim vlasnikom
firme, 2009–2020.

LJUBINKA KNEŽEVIĆ

predsednica sindikata Opštine Višegrad i članica
Predsedništva Saveza sindikata Republike Srpske, 1996–2019.

OBRAD BELENZADA

predsednik granskog Sindikata metalaca i rudara
Republike Srpske

PETER SEIDENECK

šef Kancelarije generalnog sekretara Evropske konfederacije
sindikata tokom mandata Emilia Gabaglia

SULEJMAN HRLJE

predsednik Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine
između 1990. i 2001.

VELKA ODŽAKOVIĆ

generalna sekretarka i pravna ekspertica
Saveza sindikata Republike Srpske, 1992–2017.

ZULKA BALJAK

izvršna direktorica Centra za građansku suradnju i
organizatorica pravne pomoći za radnike i radnice
Unsko-sanskog, Hercegovačko-neretvanskog,
Zapadnohercegovačkog i Livanjskog kantona

SADRŽAJ

ISTRAŽIVATI SINDIKATE „ODOZDO“	11
POSLEDNJE GODINE RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA	19
SINDIKAT TOKOM RATA	28
NACIONALIZAM I „POMIRENJE“	41
„PLJAČKAŠKA PRIVATIZACIJA“	54
STARI KONCEPTI ZA NOVO DOBA	68
SAVEZI, GRANE, ODBORI	77
PREGOVARANJE I ŠTRAJK	87
BIBLIOGRAFIJA	97
BIOGRAFIJE SAGOVORNICA I SAGOVORNIKA	99

ISTRAŽIVATI SINDIKATE „ODOZDO“

Istraživački projekat usmene istorije „Svjedoci jednog vremena u sindikatima BiH, 1990–2015“ ima za cilj vraćanje glasa radnicima i radnicama. U pitanju je društveni subjekt na kome se zasnivao čitav ekonomsko-politički sistem Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), da bi tokom proteklih trideset godina bio skrajnut na marginu političkog života i javnog interesa ratom zahvaćene i tranzicione Bosne i Hercegovine (BiH). Za većinu postsocijalističkih društava „tranzicija“ jeste bila glavni okvir posmatranja unutrašnjih promena nakon pada vladajućih komunističkih partija. U strateškim dokumentima međunarodnih organizacija, kao i radu nevladinog sektora, BiH se pak obično posmatra kao „postkonfliktno“ društvo kome je potrebno „pomirenje“ između nacija i posleratna pravda, pre nego tranziciono društvo u kome su se drastično promenili odnosi moći između klasa i slojeva stanovništva unutar samih etničkih skupina.

Oružani sukob i međuetnička trvenja bacila su senku na duboke društveno-ekonomske transformacije koje su se odvijale istovremeno. Ekonomska tranzicija i njene posledice nisu mimoišle BiH ili bile odgođene usled ratnih sukoba devedesetih. Naprotiv, kao što Daniela Lei dobro primećuje u svojoj knjizi o socioekonomskom nasilju i pravdi u BiH, rat i posleratni procesi pomirenja bili su isprepleteni sa procesom prelaska iz samoupravne u tržišnu ekonomiju.¹ Politička ekonomija rata i privredne reforme koje su usledile posle

1 Daniela Lei, *Socioeconomic Justice: International Intervention and Transition in Post-war Bosnia and Herzegovina* (Cambridge University Press, 2020).

Dejtonskog sporazuma predstavljaju ključni okvir za razumevanje projekta izgradnje nove države i pokušaje stvaranja kohezivnog društva. Uticaj ovih promena na život, rad i svest ljudi koji su svoju prvobitnu radnu i političku socijalizaciju doživeli unutar samoupravnih preduzeća Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine nameće se kao neizbežno pitanje za sve koji žele razumeti posleratno bosanskohercegovačko društvo i sukobe u njemu.

U okolnostima gde je iz političkog i privrednog života nestao Savez komunista Jugoslavije, koji je decenijama držao monopol nad organizovanjem i zastupanjem interesa radničke klase, a njegovu poziciju nije zauzela nijedna nova politička partija, ima smisla radništvu prići putem sindikata kao jedine preostale organizacije koliko-toliko utemeljene u radničkoj klasi. Transformacija društveno-ekonomskog sistema tokom protekle tri decenije značila je promenu načina delovanja za sindikate i suočavanje sa nizom složenih izazova. Ukidanje dotadašnjeg skoro pa obaveznog članstva u sindikatima, rapidan rast nezaposlenosti, privatizacija društvenog kapitala i deindustrijalizacija privrede dovele su do naglog rušenja radničkih prava, ali i otpora sindikalnih aktivista i radnih ljudi. Iako je taj period ostavio snažne tragove u sindikatima, danas postoji vrlo malo pisanih tragova o tome kako se promenjena ekonomska i socijalna situacija u BiH odrazila na sindikate i kako su se ljudi u njima suočavali sa tim izazovima.

Sindikalni pokret u BiH već godinama je u krizi. Uprkos tome, u javnosti i dalje postoji latentna svest o tome da bi društveni pokret baziran na klasnom identitetu i jaki sindikati doprineli demokratizaciji društva i smanjenju socijalnih nejednakosti. Novinari i civilno društvo prate radničke štrajkove i saopštenja sindikalnih centrala, ukazujući na podeljenost, neučinkovitost i praznorečivost sindikalnih lidera.² Dakle, u štampi i javnosti prevladuje

2 Belma Buljubašić, „Iznevjerena tradicija: kratak osvrt na istorijski razvoj sindikalnih organizacija u BiH“, u: Svetlana Nedimović (ur.), *Lice i naličje socijalne pravde* (Fond otvoreno društvo BiH i Fondacija mirovna akademija, 2014), 12–22. i Belma Buljubašić, „Sindikalne

kritičan stav prema sindikatima, posebno njihovom vođstvu. Takav ton svakako je opravdan i preko potreban kako bi se unapredila sindikalna praksa, ali, isto tako, treba prepoznati momente kada kritika potone u ciničan odnos po kome se svaki pokušaj borbe unapred osuđuje na propast, a analiza svede na prozaične optužbe za potkupljivost sindikalnih vrhuška i pokornost pred moćnim političarima.³ Interesovanje za radništvo u BiH osetno je poraslo nakon štrajkova i uličnih nemira u gradovima Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) tokom proleća 2014. godine. Međutim, istraživači su se obično fokusirali na autonomno organizovanje radnika van sindikalnih struktura i fenomen plenuma.⁴ I dalje je primetan manjak temeljnijih istraživanja o funkcionisanju sindikata, glavnih ideja koje cirkulišu unutar njih, kao i odnosa sindikalnih struktura i članstva. Ovakve analize pomogle bi u objašnjavanju izneverenih očekivanja javnosti i članstva i otvorile perspektive za unapređenje svakodnevne sindikalne prakse. Istovremeno, dublje analize ukazale bi i na često nedovoljno vidljiva dostignuća u odbrani radničkih prava i važnu ulogu koju, i pored svih manjkavosti, sindikat ima u industrijskim odnosima.

Upravo iz navedenih razloga Friedrich-Ebert-Stiftung u BiH i istraživački tim došli su na ideju da pokrenu projekat prikupljanja video-intervjua sa

organizacije u Bosni i Hercegovini: Između radničke klase i političkih elita", u: Alfredo Sasso i Nermin Kujović (ur.), *Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja za budućnost* (Friedrich-Ebert-Stiftung BiH, 2020), 40–69.

- 3 Uvid u cinični ton stiže se prelistavanjem arhive magazina „Dani“ i dnevnog lista „Nezavisne novine“.
- 4 Anna Calori, „Salt and Socialism: A Deconstruction of Tuzla’s Political Identity in the Context of the Bosnian Conflict“, *Ethnopolitics papers*, 35, 2015, 1–29; Anna Calori, Kathrin Jurkat, „I’m both a worker and a shareholder. Workers’ narratives and property transformations: continuity and change in post-socialist Bosnia and Serbia“, *Südosteuropa*, 65, 4 (2017), 654–678; Chiara Milan, „Bosnia and Herzegovina from Workers’ Strike to Social Uprising“, u: Dario Azzellini i Michael G. Kraft (ur.), *The Class Strikes Back: Self-Organized Workers’ Struggles in the Twenty-First Century* (Brill, 2018), 155–176; Anna Calori, „Bosnia-Herzegovina: Workers’ organization at the root of the social uprising of 2014“, u: Dario Azzellini (ur.), *If Not Us, Who? Global workers against authoritarianism, fascism, and dictatorships*, (Rosa Luxemburg Stiftung, 2021), 171–178.

svedocima prelomnih godina u sindikatima. U nedostatku sekundarne literature i nedostupnosti arhivske građe iz novijeg perioda, smatrali smo da je usmena istorija dobar metod za postavljanje prvih obrisa novije istorije sindikalizma u BiH. Projekat nije koncipiran kao sveobuhvatna istorija sindikalnog pokreta u poslednje dve i po decenije, već znatno skromnije, kao pilot-istraživanje koje bi pomoću kazivanja samih aktera po prvi put mapiralo bitne događaje, procese i promišljanja unutar radničkog pokreta tokom transformacije od samoupravnog sistema ka tržišnoj privredi. Kao vremenski okvir za posmatranje uzeli smo 1990. i 2015. godinu. Početna godina markira kraj postojanja Saveza sindikata Jugoslavije (SSJ), osamostaljenje republičkih sindikata u odnosu na federalni savez, granskih u odnosu na krovne saveze, kao i traganje za novom ulogom sindikata u kapitalizmu i višestranačkom sistemu. Za kraj posmatranog perioda uzeli smo godinu u kojoj su u Federaciji BiH i Republici Srpskoj (RS), i pored glasnog protivljenja sindikata, doneseni novi zakoni o radu. Iz perspektive sindikata, 2015. predstavlja ćorsokak do tada praktikovane strategije socijalnog dijaloga i kristalizaciju novih odnosa moći između radnika, države i poslodavaca.

U konačni dizajn projekta ušlo je trinaest intervjuva prikupljenih između septembra 2018. i novembra 2020. godine. Primenjivan je polustrukturirani model intervjuva u kome je istraživački tim imao niz unapred pripremljenih, ali otvorenih pitanja, gde se akcenat stavlja na lično iskustvo ispitanika. Sgovornici su tako ohrabrivani da priđu određenoj temi iz proživljenog iskustva i razviju naraciju u željenom pravcu bez previše intervencija istraživača. Kako bi se određena tema prešla dubinski, istraživač bi često postavljao dodatna pitanja koja su se nadovezivala na iznesene podatke, da bi se tok razgovora potom vratio na unapred planiranu strukturu. U metodološkom smislu, istraživanje, dakle, nije težilo prikupljanju isključivo faktografski proverljivih podataka i pisanju zaokružene istorije jednog perioda, već otvaranju pretходно nevidljivih tema i prekretnica u radu sindikata putem autobiografskih

sećanja sagovornika.⁵ Umesto tradicionalnog pristupa praćenja zvaničnih saopštenja i rada sindikata „od kongresa do kongresa“, projekat je izabrao da temi priđe „odozdo“, pokušavajući da otkrije šta je sindikalna aktivnost značila za aktore na raznim nivoima organizovanja i kako se lične biografije i mikroistorije uklapaju u šira društveno-politička zbivanja.

Izbor usmene istorije nosi sa sobom i specifične metodološke izazove. Podrazumeva se da je pouzdanost podataka prikupljenih metodom intervjua varljiva i da se dati iskazi moraju kritički sagledati i kontekstualizovati. Autobiografsko pamćenje je uvek selektivno i povezano sa konstrukcijom identiteta ispitanika, ali i sa kolektivnim pamćenjem. Sećanje je uslovljeno aktuelnim društveno-političkim momentom isto koliko i proživljenom prošlošću. Životne narative je tako najispravnije posmatrati kao rezultat interakcije ličnog i kolektivnog sećanja. Kao što Sonja Petrović ističe pišući o usmenoj istoriji: „Organizacija uspomena zavisi od niza činilaca: životnog doba, odnosa prema temi, istraživaču i bitnim autoritetima, prethodnih ponavljanja sadržaja, pripovedačkih sposobnosti, povezivanja fragmenata, mašte. Želja da se čovek prikaže u što lepšem svetlu je univerzalna i otud je konstruisanje, doterivanje i nadograđivanje sećanja normalan proces.“⁶

Ove metodološke osobenosti usmene istorije u skladu su sa dizajnom i glavnim ciljem projekta. Kao što je već istaknuto, zadatak nije bio napisati definitivnu istoriju sindikalnog pokreta u BiH u posmatranim godinama, već sastaviti arhiv intervjua koji će se u budućnosti slobodno interpretirati i kontekstualizovati. Prikupljeni materijal stoji na raspolaganju drugim

5 Osim usmene istorije, istraživači su se za pripremu intervjua koristili i arhivskom građom o gradskom sindikatu Banje Luke iz Arhiva Republike Srpske, sindikalnim publikacijama, kao i arhivama bosanskohercegovačke štampe (Dani, Oslobođenje i Nezavisne novine).

6 Sonja Petrović, „Usmena istorija – kulturno višeglasje kao most između prošlosti i sadašnjosti“, BIBLID 0350-6428. God. 47, br. 157 (2015), 293–304.

istraživačima i zainteresovanoj javnosti da ga koriste u svom radu, ukrštaju sa drugim izvorima i metodološkim pristupima temi i time otvaraju drugačija tumačenja i postavljaju nova pitanja. Radi se, dakle, o svojevrsnom pilot-projektu koji želi stimulisati dalji razvoj istraživanja o radu, radništvu i radničkim organizacijama u novijoj istoriji BiH i bivše Jugoslavije. Ova publikacija jeste prvi korak na tom putu. Radi se o pokušaju glavnog istraživača na projektu da kategoriše teme i analizira sadržaj, iliti o pokaznoj vežbi interpretacije prikupljenih iskaza koja bi mogla poslužiti kao inspiracija i orijentir drugima za gledanje, slušanje i čitanje svedočanstava u celosti.

Pri odabiru sagovornika vodili smo računa o više parametara. Prvo, kako smo želeli ispratiti transformacije sindikata između dva društveno-ekonomska sistema, tražili smo sagovornice i sagovornike koji su bili aktivni tokom samoupravnog socijalizma i u posleratnim godinama. Drugo, hteli smo uzeti u razmatranje rodnu dimenziju sindikalnog aktivizma. Od trinaest svedoka, šest je žena. Treće, istraživanjem smo pokušali pokriti razne nivoe sindikalnog organizovanja. Četvoro sagovornika bilo je aktivno u najvišim organima saveza sindikata, troje su bili predsednici granskih ili opštinskih sindikata, troje su bili članovi sindikata na nivou svojih preduzeća, a jedna sagovornica je blisko saradivala sa radnicima koji su ostali bez sindikata u svojoj opštini kroz rad u nevladinoj organizaciji.⁷ Imali smo u vidu i međunarodnu dimenziju lokalnog sindikalnog pokreta, tako da su intervjuisana i dva bivša visoka funkcionera Evropske konfederacije sindikata (The European Trade Union Confederation, ETUC) koja su tokom svojih mandata bila u bliskom kontaktu sa sindikatima u BiH.⁸ Četvrto, u fokusu istraživanja su dva najve-

7 Iako je fokus na sindikalnim organizacijama, projekat je radničko organizovanje želeo obuhvatiti u širem smislu i dati uvide u nevladin sektor, štrajkove i organizovanja mimo sindikata, kao i individualne borbe radnika i radnica za svoja prava.

8 Gledali smo da svedokinje i svedoci koji su držali visoke funkcije u sindikalnim organima budu već u penziji u momentu davanja intervjua kako bismo izbegli zvaničan ton i omogućili slobodniji osvrt na minuli rad.

ća reprezentativna saveza u FBiH i RS-u (Savez samostalnih sindikata BiH, SSSBiH, i Savez sindikata Republike Srpske, SSRS).⁹ Ali, bitno je istaći da četiri sagovornika svoje delovanje i aktivizam nisu vezivala za bilo koji sindikat usled nezadovoljstva njihovim radom ili nedostupnosti sindikata u njihovoj sredini. Peto, trudili smo se izbalansirati velike industrijske centre s manjim sredinama, i pokriti regionalnu, nacionalnu i konfesionalnu raznolikost BiH. Osim Sarajeva, Banje Luke i Tuzle, terensko istraživanje i intervjui rađeni su i u Istočnoj i Zapadnoj BiH (Višegrad i Livno).

Svi intervjui snimljeni su kamerom, a potom transkribovani radi analize i lakše pretrage ključnih pojmova. Video-snimci i transkripti intervjua arhivirani su u digitalnoj datoteci koja se nalazi u prostorijama Friedrich-Ebert-Stiftunga u BiH u Sarajevu, kao i u Arhivu Socijalne demokratije u Bonu. Ovi materijali namenjeni su pre svega istraživačima društvenih nauka i sindikatima koji ih mogu koristiti u internom obrazovanju članstva. Zainteresovana javnost takođe može pristupiti isečcima iz intervjua (sa engleskim titlovima) na internet-prezentaciji sestrinskog projekta usmene istorije nemačkih sindikata „Zeitzeugen der Gewerkschaften“ koji istoričari u Nemačkoj sprovode od 2012. godine.

Ova publikacija pruža uvid u neke od glavnih događaja i procesa u sindikalnom pokretu Bosne i Hercegovine koji se mogu naći u prikupljenim sećanjima po izboru glavnog istraživača projekta. Obradene teme ilustrovane su citatima iz intervjua. Izlišno je navoditi da celokupni intervjui sadrže mnoštvo drugih tema i činjenica koje ovde nisu izdvojene. Analizirani sadržaj organizovan je na sledeći način:

9 Jedan svedok (Obrad Belenzada) predstavlja bivši granski sindikat metalčkih radnika SSRS-a, koji je u međuvremenu oformio sopstveni savez u Republici Srpskoj (Konfederacija sindikata RS-a).

Prvi odeljak koristi sećanja ispitanica i ispitanika kako bi osvetlio ulogu sindikata u sistemu samoupravnog socijalizma pred raspad SFRJ. Posebno značajni i do sada malo analizirani događaji kojih se dotiče ovaj odeljak jesu pokušaji reforme sindikata i ulične mobilizacije radnika koje su se dešavale paralelno s razvijanjem višestranačja i nacionalnim grupisanjem, ali i mirovnim pokretom, u BiH pred izbijanje rata. Drugi odeljak posmatra sindikat tokom rata i prvih posleratnih godina. Bavi se pitanjima mogućnosti iole normalnog funkcionisanja sindikata u ratnim uslovima, napada nacionalističkih političkih elita na sindikat, rascepa nekad jedinstvene sindikalne organizacije, kao i drugačijeg razvoja sindikalnog pokreta na teritoriji današnje FBiH i RS-a. Treći tematski blok tiče se percepcije nacionalizma i pokušaja obnavljanja kontakta između sindikalaca iz FBiH i RS-a nakon rata. Ovaj proces inicirali su i nadgledali evropski sindikati, tako da odeljak analizira i percepciju uloge stranih sindikata i drugih međunarodnih aktera u BiH iz vizure lokalnih sindikata. Četvrta celina bavi se privatizacijom i promenama u svesti radništva prouzrokovanih deindustrijalizacijom i gubitkom političke podrške u državi. Poseban fokus stavlja se na svedočenja o počecima privatizacije za vreme rata, kao i zalaganje sindikalnih vrhova za „insajderski“ model privatizacije. Peti odeljak dotiče se kontinuiteta u shvatanju sindikalnog rada i odnosa u privredi nasleđenih iz samoupravljanja. Radi se o konceptima poput kritike „etatizma“, pribojavanja upliva politike u sindikate i traženja korporativističkog saveza sa direktorima preduzeća. Šesti deo opisuje odnose unutar sindikata na liniji savezi – granski sindikati i sindikalno vodstvo – baza. Analizom intervju pokazuju se duboki rascepi između sindikata u privredi i sindikalnih organizacija budžetskih korisnika, kao i tehnike komuniciranja sindikalnih funkcionera sa radničkom bazom. Sedma i poslednja tematska celina opisuje taktike zastupanja radnika unutar preduzeća i različito shvatanje štrajka kao metoda radničke borbe. Posebna pažnja pridaje se dosadašnjem iskustvu sindikata sa tripartitnim dogovaranjem kao osnovnim konceptom uređenja industrijskih odnosa koji promovišu posleratne političke elite u BiH.

POSLEDNJE GODINE RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA

Odgovori na pitanje uloge i značaja sindikata u poznom jugoslovenskom socijalizmu variraju u odnosu na poziciju koju su sagovornici imali unutar sindikalnih organizacija. Za većinu sagovornika, koji su samim činom zaposlenja u samoupravnim radnim kolektivima automatski postajali članovi Saveza sindikata BiH, bez posebnog angažmana unutar njegovih struktura, sećanje na sindikat poklapa se sa dominantnim opisima u tranzicionom javnom diskursu. U kolektivnom sećanju sindikati se pojavljuju ili kao prenosni mehanizam političke volje vladajuće komunističke partije unutar preduzeća, ili kao organizacija zadužena za društveni standard i rasonodu. Reči sagovornica, koje su kao mlade radnice kročile u samoupravne kolektive krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina prošlog veka, dobro pokazuju iz kakvog iskustva potiču ovakve predstave:

Moram reći da o sindikatu nisam znala ništa. Ja sam član sindikata, uplaćujem članarinu, sindikat ponekad organizuje neke izlete, organizuje nekad podjelu nekakvih paketa... Zapravo, tad još nisam bila ni uključena ni u te sindikalne organizacije. Jednostavno sam bila član... Ja sam bila u nekom odboru sindikalnom kratko i samo su me pozivali kad treba organizovati izlete ili podjelu zimnice i tako nečeg. Mi zapravo nismo ni razgovarali ni o platama ni o zakonima, ni bilo čemu.

Velka Odžaković

Glavna funkcija sindikata, oj onda je bilo, mislim ne bih ja, nisam ja tad taj sindikat, nikad ne bih to ni bila... Glavna je njemu bila funkcija, znači, nabavka uglja, slanje na godišnji, nabavka čereka, mesa, teletine, junetine, zimnice, i ako je neko bolestan, posjeta, onaj. Eto, to je bio tada...

Emina Busuladžić

S druge strane, sagovornici koji su u to vreme držali više pozicije¹⁰ ističu skoro zaboravljene funkcije sindikata koje znatno prevazilaze ovlasti predviđene današnjim industrijskim odnosima. U njihovim kazivanjima sindikat se javlja kao ključna institucija u sistemu radničkog upravljanja preduzećima:

Savez sindikata je aktivno sudjelovao u svim društveno-političkim aktivnostima u to vrijeme, uključujući kadrovska pitanja...

Edhem Biber

Direktori preduzeća na lokalnom nivou su morali imati saglasnost i predsjedništva i opštinskog sindikata. Pa smo mi znali onda ponekad i biti protivnici. Direktori koji ne provode stavove sindikata, onda mi protiv. A onda moraš sa izvršnim odborom partije, socijalističkim, to završavat', vamo-tamo...

Obrad Belenzada

10 Zanimljivo je uočiti dva glavna puta kojima se dolazilo do odgovornijih pozicija u sindikatima. Neki od intervjuisanih sagovornika penju se kroz sindikalnu hijerarhiju iz fabričkih sindikata kroz sistem udruženog rada krajem sedamdesetih godina (npr. Obrad Belenzada i Edhem Biber). Drugi ulaze u stručne službe sindikata kao mladi ljudi sa fakultetskim obrazovanjem i zatim napreduju (Fatima Fazlić i Ljubinka Knežević) ili pak dolaze direktno na visoke funkcije u sindikatu sa odgovornih pozicija u državnim institucijama i drugim društveno-političkim organizacijama (Sulejman Hrle).

Sindikata je bio jedna od pet ravnopravnih društveno-političkih organizacija u bivšoj zemlji i ona je mogla da utiče na mnoge društvene tokove i procese u zemlji... Dakle, ispred sindikata su birani organi u radnički savjet, pojedinci koji su upravljali tim fabrikama, koji su donosili odluke ko će biti direktor te fabrike... hoće li se ući u novu investiciju i sa kojom vrijednošću će se ući u tu investiciju da se grade novi kapaciteti. Prema tome, može pričati ko šta hoće, u smislu da sindikat se tada bavio polutkama i zimnicom. On je učestvovao, ja bih rekao značajnije, u ostvarivanju tog društvenog proizvoda i raspodjele te vrijednosti koja je stvorena u toj fabrici... više nego što to današnji kolektivni ugovori, poslije toga koji dolaze na scenu 1991. godine, su propisani.

Danko Ružičić

Sindikata je, dakle, u SFRJ imao vrlo široka formalna ovlaštenja, koja daleko premašuju današnje predstave o pasivnoj organizaciji koja se bavi isključivo društvenim standardom radnika. Međutim, njegova birokratizovanost i odsečenost od običnih članova za posledicu je imala da relativno uzak krug društveno-političkih funkcionera učestvuje u donošenju važnih odluka. Većina ispitanika navela je kako je druge društveno-političke organizacije, poput Saveza komunista ili Saveza socijalističke omladine, percipirala kao „dina-mičnije“, dok je sindikat bio manje zanimljiva struktura s kojom su dolazili u dodir samo kroz nabavku hrane, izlete i sportske aktivnosti.

Predvidljivost izabranih kadrova i okoštalo rada u sindikalnim forumima naglo se menja krajem osamdesetih godina prošlog veka pod pritiskom celokupne krize jugoslovenskog samoupravnog socijalizma. Sagovornici navode pripreme za Kongres Saveza sindikata BiH 1988. godine kao momenat kada su se dugogodišnja komešanja u bazi konačno odrazila u izborima za

najviša sindikalna tela.¹¹ Prema kazivanju Obrada Belenzade, redovni kongres sindikata 1988. nije se uspeo dogovoriti oko izbora predsednika, već je donesena odluka da se prvo konstituišu granski sindikati čija bi vođstva potom na generalnoj sednici veća izabrala predsednika. Ovaj turbulentni period u radu bosanskohercegovačkih sindikata, između 1988. i izbijanja rata, zaslužuje iscrpno istraživanje kako bi se razjasnile linije sukoba. Na osnovu dosadašnjih intervjua izgleda da su se oprečna viđenja o reformi sindikata ispoljila preko generacijskih razlika, odnosa između saveza i granskih sindikata, kao i podele na „privredne“ i sindikate „budžetskih korisnika“. Osnovna podela bila je između reformski nastrojenih, mlađih kadrova, koji su zahtevali smanjenje zahvatanja iz privrede i demokratizaciju sindikata, i starijih funkcionera koji su branili rešenja dogovorne ekonomije i udruženog rada, uspostavljena tokom sedamdesetih.

Osmi kongres Saveza sindikata BiH u martu 1990. godine označio je definitivnu prevagu reformskih snaga izborom Sulejmana Hrleta i Čede Volaša na pozicije predsednika i potpredsednika saveza. Preimenovanje organizacije u Savez samostalnih sindikata BiH (SSSBIH) simbolički označava prekid pristajanja na tutorstvo partije, nezavisnost republičkog sindikata u odnosu na Savez sindikata Jugoslavije, decentralizaciju osnaživanjem granskih sindikata, kao i radikalnu reformu radničkog samoupravljanja. U mesecima kada su komunističke partije širom Istočne Evrope gubile vlast, radničko samoupravljanje izgledalo je kao osuđeno na propast. Perspektiva slobodnog pregovaranja opštih i granskih kolektivnih ugovora davala je nadu za novu ulogu sindikata u tržišnoj ekonomiji. Ni promena svojinskih odnosa nije bila viđena kao nešto što neminovno vodi slabljenju pozicije radništva. Model

11 Za kritičke glasove radnika protiv rastućih društvenih nejednakosti, koji su se mogli čuti na Šestom kongresu Saveza sindikata BiH 1982. godine, vidi: Belma Buljubašić, „Posljednji udarac bosanskohercegovačkom komunističkom rukovodstvu: Afera Neum“, *Novi Plamen*, <https://www.noviplamen.net/glavna/posljednji-udarac-bosanskohercegovaackom-komunistickom-rukovodstvu-afera-neum/>

„radničkog akcionarstva“, koji je promovisalo Savezno izvršno veće sa Antom Markovićem na čelu, predstavljalo se kao način da radnici pretoče svoju političku moć u kapital na tržištu kupovinom akcija sopstvenih preduzeća po povlašćenim uslovima:

Uslovno rečeno, mi smo na čelu. Pogotovo ova mlada generacija je podržavala određene reforme koje je predlagao tadašnji premijer Marković, jer je to bilo neminovno da se desi, nismo mogli biti izolirano ostrvo u Evropi... Mi smo to podržali, i uključujući to akcionarstvo radničko. Akcionarstvo bilo je i po meni danas vrlo korektno zamišljeno da dođe do određene etapne promjene vlasništva. U prvoj fazi da radnici taj dio svojih preduzeća... da to pređe u neku vrstu privatnog vlasništva, odnosno da radnici putem tih dionica preuzmu od svoje firme, a onda da se razgrana, te berza itd., i da počne funkcionisati klasična tržišna ekonomija.

Ethem Biber

... Da smo poslušali Antu Markovića, išli njegovim stopama, da bi mi bili zemlja snova... bilo je vrlo jasno da [samoupravljanje] više neće postojati... da se mijenja kapital. Ako se mijenja kapital, došlo je do transformacije, postepene transformacije društvenog sistema, što će se pokazati vrlo brzo, da smo se mi ustvari morali prilagođavati tome da radnici ne bi izgubili prava. I to je bila suština – da zaštitimo radnike ma koliko se mi prilagodili tome.

Fatima Fazlić

... U suštini, kad je došlo do upisivanja akcija Markovićevih i ostalog, već je tad radničko samoupravljanje, znalo se da prelazi s radničkih savjeta na upravne odbore, iako taj dio se mogao premostiti... u onom konceptu. Jer to isto u preduzeću, samo radnici ne bi bili sad

radnici samoupravljači, nego bi bili radnici vlasnici. Znači, mislim da taj model, nije on toliko, nije on loš bio, *on je čak bio bolji od ovog svega poslije.*

Obrad Belenzada

Ova poslednja opaska Obrada Belenzade, istaknuta u kurzivu, opominje nas da obazrivo tumačimo naizgled jednoglasno povoljnu sliku mera savezne vlade pod Antom Markovićem. Realno je pretpostaviti da je sećanje na prvobitni pokušaj prelaska na tržišnu privredu postajalo povoljnije kako su se akteri susretali sa sve brutalnijom privatizacijom i ekonomskom krizom tokom naredne dve i po decenije. Markovićev program se tako u naracijama sagovornika javlja kao propuštena šansa – vizija uređene transformacije (Edhem Biber naziva je „etapnom tranzicijom“), naglo prekinute ratom, koja stoji naspram onoga što ispitanici često nazivaju „pljačkaška privatizacija“. Paralelno sa ovim pozitivnim sećanjima na Markovićeve reforme, dubinski intervjui otkrivaju da nisu svi delovi reformisanog sindikata bili oduševljeni tadašnjim potezima savezne vlade. Sve dok su bili suočeni sa zajedničkim protivnikom, razlike između reformski nastrojenih sindikalaca bile su u drugom planu. Međutim, u trenutku kada su branioци udruženog rada izgubili pozicije unutar sindikata, a industrijski radnici nastavili da osećaju teret ekonomske liberalizacije, bilo je neminovno da se jave neslaganja u reformskom bloku.

Liberalne ekonomske reforme podrazumevale su rezove u broju zaposlenih i pogoršanje životnog standarda za čitave slojeve radništva u velikim industrijskim sistemima. Jedan deo belih okovratnika je, čini se, bio spreman da podrži mere koje su se činile neminovnim, uz obećanje socijalnih programa koji bi olakšali bolne rezove, poput otpremnina za otpuštene radnike i investicija u mala i srednja preduzeća. Ova struja našla je izraz u sindikalnom vrhu, posebno stručnim službama saveza. S druge strane, manuelni radnici su bili manje spremni na dalje stezanje kaiša. Pod vođstvom granskog

sindikata metalaca i Obradom Belenzadom kao njegovim najistaknutijim aktivistom, industrijski radnici su počeli masovno izlaziti na ulice zahtevajući rasterećenje privrede i podjednako raspoređivanje tereta reformi na direktnu proizvodnju i administraciju.

Usmena istorija je nezahvalan metod za utvrđivanje tačnog broja štrajkova, protesta i učesnika. Sećanja variraju, ali je jasno da između leta 1990. i proleća 1992. dolazi do porasta vidljivosti aktivnosti sindikata i radničkog nezadovoljstva. U nedavno izdatoj brošuri o istorijatu SSSBiH navodi se da je samo 1991. zabeleženo preko pet stotina radničkih protesta u BiH.¹² Metalci održavaju velike proteste ispred državnih institucija u većini velikih gradova BiH, a dolazi i do kontakta sa drugim metalskim sindikatima u Jugoslaviji. Štrajkuju i prosvetari i medicinsko osoblje. Čini se da je SSSBiH uspeo da održi jedinstven nastup u pregovorima sa vladom tokom ovih burnih meseci, ali intervju sa Obradom Belenzadom daje naznake da sindikati „direktno proizvodnje“¹³ svoje interese nisu videli nužno usaglašenim sa radnicima u administraciji i vrhom sindikata:

Učestvovali su i štrajkački odbori u pregovorima... Ja i predsednik tadašnji saveza sindikata Hrle Sulejman, jer su to oni zvali, predsednika saveza... Oni su mislili da i preko saveza mogu uticati na nas, ali nisu. Nije nam smetnja bila u okviru saveza sindikata objektivno, savez sindikata nije ni mogao nanijeti odluku takvu, jer je imao administraciju. Vi vrlo teško možete reći: „Tražimo smanjenje poreza

12 115 godina Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine, http://www.sssbih.com/wp-content/uploads/2020/08/Brosura_115-godina-postojanja-i-rada-SSSBiH.pdf

13 Manuelni industrijski radnici su svoj rad videli kao isključiv izvor viška vrednosti u društvu. Od njihovog rada se potom vršila preraspodela u sve uslužne delatnosti i administraciju. Ovakvo razumevanje marksističke radne teorije vrednosti ohrabrivao je Savez komunista Jugoslavije. Za detaljnije objašnjenje vidi: Goran Musić, *Making and Breaking the Yugoslav Working Class: The Story of Two Self-Managed Factories* (CEU Press, 2021).

i doprinosa”, da podrže to ljudi koji rade u administraciji, jer njima je to izvor finansiranja... Tako da nismo mi na tome ni insistirali, svi svoje... Znači, svi su tražili tad, i nije bilo nikakvih problema da mi između sebe, svi ono protokolarno, podržavamo jedni druge, ali ne miješamo se.

Još jedan zanimljiv aspekt jeste preklapanje radničkih štrajkova i antiratnih protesta tokom 1992. godine. U sećanju mnogih ispitanika radnički štrajkovi su, pored borbe za životni standard, tih meseci istovremeno nosili i jasnu antinacionalističku poruku. Nema sumnje da je ideja bratstva i jedinstva bila široko rasprostranjena u bosanskohercegovačkim fabrikama.¹⁴ No, isto kao i u slučaju podrške Anti Markoviću, ova sećanja moraju se uzeti sa rezervom. U pitanju su poslednje višenacionalne mobilizacije građana pred rat i teško je iz današnje perspektive izbeći projekcije i idealizaciju. Kao što je navedeno, ovaj period u istoriji sindikata BiH zaslužuje detaljnu istorijsku studiju koja bi ustanovila tačnu hronologiju i rasprostranjenost protesta, (ne)saradnju između industrijskih i administrativnih radnika, kao i odnos radničkih mobilizacija prema reformisanim komunistima i nacionalističkim partijama koje su došle na vlast posle prvih višestranačkih izbora.

Ono što sa sigurnošću možemo reći jeste da su mobilizacije ostavile jak utisak na veliki broj radnika koji do tada nisu razmišljali o sindikalnom aktivizmu. Izlazak iz rutinskog rada i zadimljenih konferencijskih sala na ulicu skrenuo je pažnju mlađih, do tada nezainteresovanih radnika i radnica, a neke od njih, poput Zulke Baljak i Velke Odžaković, navode sindikalne proteste s početka devedesetih kao inspiraciju da se kasnije aktiviraju u radničkom pokretu:

14 Intervju sa Obradom Belenzadom dotiče se štrajka radnika „Elvako” u Bijeljini i „Foča transa” u prvoj polovini 1992. godine. U pitanju su retki primeri štrajkova u kojima je došlo do podela radnika po nacionalnim linijama u mesecima pred izbijanje rata u BiH.

Tad sam vidjela da se već nešto tu mijenja... Sjećam se poslije mi je... taj lik ostao zabilježen, svog budućeg predsjednika sindikata Čede Volaša... Sjećam se kada je držao nekakav govor... i slušam kako on to nešto vatreno govori, kako nešto treba formirati, kako treba pregovarati, kako treba te granske sindikate formirati. Ne znam ništa o tome, samo onako sam to... I to mi je ostalo onako u sjećanju. Jednostavno nisam poznavala, niti čula za te ljude koji su tad kao Sulejman Hrle, što je bio predsjednik, i poslije sam, naravno, njega dobro upamtila, isto tako sa nekih govora... I tad mi je nekako sindikat, osjetila sam neku snagu sindikata, mislila sam, sad će ovo doprinijeti nečemu boljem. Govorili su o pravima radnika, da se poboljšaju prava i sve to, ali isto tako da ne bude sukoba, da se ne dijelimo, da radimo kao i do sad... Tako sam zapravo spoznala malo više o sindikatu.

Velka Odžaković

SINDIKAT TOKOM RATA

Rat je stavio na stranu dileme oko daljeg toka reformi i borbu protiv pada životnog standarda. Na dnevnom redu većine radnika i radnica u BiH bila je borba za preživljavanje. U zavisnosti od regiona, privredna aktivnost je obustavljena ili nastavljena u minimalnim obimu, dok je većina muških radnika bez radne obaveze regrutovana u suprotstavljene armije. Stare linije razgraničenja unutar sindikata između granskih sindikata i centrala saveza, te privrede i administracije, zamenile su podele po teritorijalnoj i nacionalnoj osnovi. Osnivanjem nove sindikalne centrale u Banjoj Luci u avgustu 1992. godine jedinstvena sindikalna organizacija u BiH rascepila se na dva dela. SSSBiH je nastavio delovati u Sarajevu, na čelu sa predsednikom Sulejmanom Hrletom, dok je bivši sekretar jedinstvenog sindikata Čedo Volaš izabran za predsednika novoosnovanog Saveza sindikata Republike Srpske (SSRS). U ratnim okolnostima aktivnost oba sindikata svodila se na humanitarnu pomoć svojim članicama i članovima i pokušaj očuvanja osnovne sindikalne infrastrukture. Međutim, pažljiviji osvrt na ovaj dramatični period ukazuje na razlike u opsegu rada dva sindikata, što će se odraziti i na njihovo funkcionisanje u prvim posleratnim godinama.

U opkoljenom Sarajevu predsedništvo i stručne službe SSSBiH našle su se izolovanim od šireg članstva. Istraživanje nije uspelo dobiti jasan uvid u stanje sindikalnih struktura u ostalim delovima današnje FBiH, no može se pretpostaviti da se radilo o nizu rasparčanih lokalnih organizacija koje su se

ugasile usled rata ili koliko-toliko održavale minimum aktivnosti sa lokalnim organima uprave, bez kontakta sa centralom u Sarajevu. Po svedočenju Sulejmana Hrleta, on i njegov najuži tim saradnika u Sarajevu i dalje su nastavili da idu na posao u bombama devastiranu zgradu Doma sindikata i posećuju radnike unutar grada. No, rad sindikata se tih godina sveo na pružanje humanitarne pomoći i moralnu podršku članstvu i stanovnicima Sarajeva. Po rečima Petera Seidenecka, koji je posećivao SSSBiH u Sarajevu tokom rata, sindikat bi se tih godina mogao opisati kao humanitarna nevladina organizacija sa fokusom na radništvo. Ipak, za razliku od mnogih humanitarnih organizacija, sindikat je u stanovništvu i dalje bio percipiran kao deo države i političkog sistema. Samim tim, njegova politička uloga simbola opstanka u opkoljenom gradu i kontinuiteta rada državnih struktura, koje nisu napustile narod, bila je od velikog značaja. Po rečima Sulejmana Hrleta:

Pa, da vam iskreno kažem, kad je rat počeo, mi smo kao uže rukovodstvo saveza razmišljali šta da uradimo. Koliko ja znam istoriju sindikalnog pokreta u Evropi, pa i u svijetu, kad je rat, prestaje funkcija i gasi se aktivnost dok rat ne stane... Međutim, nekako se desilo, zahvaljujući aktivnosti, upornosti i nekom prkosu, ti koji su ostali skupa sa mnom u Savezu sindikata, sami smo se sebi zakleli: održat ćemo aktivnost sindikata. Čak je bilo da su pojedini naši članovi iz užeg rukovodstva, vraćajući se kući iz sindikata, poginuli. Tako da bih ja mogao reći da se ponosim sa radom sindikata u ratnom periodu i da je to, po meni, jedno čudo bosanskog otpora i sindikata Bosne i Hercegovine.

Glavna politička uloga SSSBiH tih godina bila je skretanje pažnje međunarodne javnosti na ratna stradanja i opsadu Sarajeva putem kontakta sa evropskim sindikatima. Evropska konfederacija sindikata (ETUC) pomno je pratila reforme sindikata u SFRJ i ustanovila odnose sa svakim od novih republičkih sindikata

ubrzo nakon rasformiranja Saveza sindikata Jugoslavije.¹⁵ Generalni sekretar ETUC-a Emilio Gabaglio bio je odlučan da ponovo uspostavi zvanični kontakt sa izolovanim Predsedništvom SSSBiH u Sarajevu. Sulejman Hrlje tako u martu 1994. godine uspeva da izađe iz opkoljenog grada kroz sarajevski tunel i prisustvuje sastanku Izvršnog komiteta ETUC-a u Briselu, gde se donosi odluka o održavanju proslave 1. maja 1994. u Sarajevu, uz prisustvo predstavnika evropskih i svetskih sindikalnih federacija. Ovoj javnoj proslavi praznika rada u centru opkoljenog Sarajeva je, prema proceni Edhema Bibera, prisustvovalo oko petnaest hiljada građanki i građana. Prisutnima su se obratili generalni sekretar Međunarodne konfederacije slobodnih sindikata (ICFTU) Enzo Friso, Evropske konfederacije sindikata (ETUC) Emilio Gabaglio i Svetske konfederacije rada (WCL) Carlos Luis Custer, i izrazili punu solidarnost sa građanima i građankama Sarajeva. Po sećanju Emilia Gabaglia, skup je imao patriotsku notu. Građani su skandirali „Bosna“, a dolazak stranih sindikalnih funkcionera shvaćen je kao potvrda međunarodne podrške nezavisnosti i jedinstvu BiH, kao i simbol prkosa opsadi grada koju je izvršila Vojska Republike Srpske.

Za mnoge članove Predsedništva SSSBiH ova manifestacija međunarodne solidarnosti ostaje najznačajniji i najemotivniji momenat njihove sindikalne karijere. U godinama preživljavanja usred vojne opsade, rastrzanih državnih struktura i gubitka sindikalne baze, izolovano vođstvo sindikata našlo je oslonac u međunarodnom sindikalnom pokretu. Tokom 1. maja 1994. činilo se da su oči čitavog sveta uprte u njih:

15 ETUC je igrao proaktivnu ulogu kao posrednik u diskusijama oko reorganizacije sindikalnog pokreta u SFRJ između 1990. i 1992. godine. Centrala evropskih sindikata u Briselu je vrlo brzo uspostavila kontakt sa svim pravnim naslednicima nekada jedinstvenog Saveza sindikata Jugoslavije u republikama. U slučaju Srbije i Crne Gore, stav evropskog sindikalnog pokreta se pak menja nakon izbijanja ratnih sukoba. U ove dve republike ETUC preusmerava komunikaciju sa zvaničnog državnog sindikata na novonastale nezavisne sindikalne organizacije. Za detalje videti intervjuje sa Emiliom Gabagliom i Peterom Seideneckom.

... Za 1. maj da dođu u Sarajevo... da podrže BiH i sindikat BiH... da to bude svjetski, manifestacija za podršku BiH, ja sam bio oduševljen. Okolo su granate padale, snajperi pucali, ali mi smo do kraja izdržali. I to mi je najdraži trenutak, ako mogu tako da kažem, u sindikalnom životu. I nikad ne mogu se odužiti i dovoljno zahvaliti Gabagliu na svemu tome. Samo da kažem da je puno kamera bilo, i da je taj skup i podrška tri generalna sekretara, tri najveće sindikalne svjetske organizacije svijet obišao. Kasnije sam ja čuo da je se čulo u svim dijelovima planete.

Sulejman Hrlje

Iz delova intervjua koji se odnose na ratne godine prepoznaju se, dakle, tri bitna procesa unutar SSSBiH koja su usloвила razvoj sindikata na teritoriji FBiH i u kasnijem periodu. Prvi jeste potpuna odsečenost saveza od lokalnih sindikata usled opsade Sarajeva i nestanak baze sindikata (članova sindikata i njihovih radnih mesta) u vihoru rata. Koliko je rat devastirajuće delovao na strukture sindikata u FBiH govori činjenica da je prvi posleratni kongres SSSBiH održan tek u septembru 1997. godine:

Poslije rata mi smo, trebalo je obnoviti zgradu. Trebalo je stupiti u kontakt sa ljudima. Trebalo je ljude upozoriti da se vraćaju na svoja radna mjesta, da se javljaju, gdje da se javljaju. Ako nije bilo fabrika, šta je bilo sa radnim knjižicama, gdje su evidencije, i tako dalje, to su bile neke stvari koje su nas pokretale da opet uspostavimo neki sistem od kojeg ćete krenuti, jer više sistema nije bilo. To je evidentno. Koliko se ja sjećam, najprije je taj sistem uspostavljen u organima uprave, koji su ustvari najviše i radili za vrijeme rata. A onda su se postepeno radnici počeli vraćati, da kažem, na ta zgarišta.

Fatima Fazlić

... Ovdje sve je bilo porušeno, od zgrade do infrastrukture. Trebalo je poslije Dejtona obići teren, vidjeti da li je ostao neko, da li je živ od tih nekadašnjih, predratnih sindikalaca, obnoviti organizacije. Preduzeća apsolutno nisu, najveći dio preduzeća, fabrika, nije radio... Otpušten je ogroman broj tih boraca koji su ratovali, i došli su oni pred svoje fabrike. Fabrike srušene, nema posla, itd. Valjalo se u tim prvim momentima upravo tim stvarima boriti i pokušati da se uspostavi neka nova organizacija i struktura.

Edhem Biber

Drugi momenat koji možemo prepoznati jeste utišavanje klasne retorike i stavljanje sindikata u službu šireg fronta za odbranu državnosti i međunarodno priznanje BiH. Patriotski motivi učestvovanja u odbrani zemlje ostavili su trag u samoidentifikaciji radnika kao vojnih veterana i načinu na koji je sindikat u Federaciji artikulisao socijalne zahteve u prvim godinama posle rata:

Šta smo mi ustvari posebno uradili? Početkom rata u Bosni veliki broj naših radnika je dobrovoljno otišao u Armiju BiH, bili su borci... A mi smo, u užem rukovodstvu saveza, sebi zadali zadatak da obilazimo prvo te radnike borce kad god možemo po ratištima, drugo da obilazimo radnike u firmama, koji rade. I, ako ništa, da im damo jednu podršku, jedan elan, jednu volju da nastave. Valjalo je izdržati te godine rata... U tom postratnom periodu odmah nakon završetka, ja sam najviše očekivao da će firme imati razumijevanja prema borcima koji su dobrovoljno otišli da brane Bosnu, a koji su prije toga radili u toj firmi. Međutim, kad je rat završen, puno tih radnika se razočaralo. Ili nisu ponovo primljeni, u tom periodu rata primljeni su neki drugi, i veliki broj tih radnika je ostao razočaran. I mnogi od njih su dolazili u Savez sindikata, pa i meni lično, da se žale. Mi smo koliko smo mogli

intervenisať, ali nismo mnogo uspeli. Tako da mi je i danas žao u tom periodu što je veliki broj radnika, boraca, ostao razočaran, ostao bez posla, pa i vrlo često s porodicom gladan.

Sulejman Hrle

Treći bitan proces jeste tendencija sindikalne centrale da se oslanja na političku i finansijsku pomoć evropskih sindikalnih federacija kao zamenu za nestanak internih struktura. Sećanja Emilia Gabaglia i Petera Seidenecka, kao i vodećih ličnosti SSSBiH u tom periodu, govore o važnosti podrške zapadnoevropskih sindikata u obnovi zgrada, obuci kadrova i davanju legitimiteta sindikatu u FBiH. Opravdano je postaviti pitanje koliko je ova praksa doprinela sporijem procesu interne konsolidacije i stvaranju zavisnosti od međunarodne pomoći među sindikalnim aktivistima. Indikativno je da u svom sećanju na prvi posleratni kongres 1997. Sulejman Hrle kao glavno dostignuće spominje prisustvo gostiju iz inostranstva:

Svi naši prijatelji i predsjednici mnogih sindikata širom Evrope došli su da nam daju podršku. Jer veliko je to da šira javnost u BiH i radnici i svi ostali, pa i vlast i političke stranke, vide baš da Savez sindikata ima punu podršku i Evropske konfederacije sindikata i mnogih sindikata svih država Evrope.

Period obnove struktura SSSBiH u posleratnim godinama svakako je još jedna tema koja zaslužuje detaljnije istraživanje. Kongres 1997. godine samo je formalno označio nastavak rada sindikata u celosti. Međutim, proces obnove sindikalne baze verovatno je trajao nekoliko godina duže. Edhem Biber ukazuje na to da revitalizacija struktura nije bila vođena samo odozgo, jačanjem kapaciteta saveza i postepenom obnovom infrastrukture, već objedinjavanjem novog talasa lokalnih radničkih borbi koji je usledio krajem

devedesetih i početkom dvehiljaditih godina.¹⁶ Ova nova aktivnost u bazi rezultovala je obnovom rada granskih sindikata, time da je vlast ponovo uvažavala sindikat, te donošenjem osnovne pravne regulative u sferi radnih odnosa na nivou FBiH, poput Zakona o radu, opšteg i granskih kolektivnih ugovora, kao i implementacijom socijalnih programa za radnice i radnike koji su izgubili posao.

Savez sindikata Republike Srpske bio je izopšten iz komunikacije sa evropskim sindikatima tokom rata. Međutim, preko Istočne Bosne on je održavao prisnu saradnju sa sindikatima u Srbiji i Crnoj Gori. Čestim putovanjima u Beograd i Novi Sad, čelnici novouspostavljene sindikalne federacije na teritoriji pod kontrolom Vojske Republike Srpske uspevali su sa tamošnjim sindikatima ugovoriti solidarne pošiljke ulja i brašna, koje su zatim kroz sindikalne strukture distribuirane stanovništvu. SSRS je tako, slično kao SSSBiH, tokom rata uglavnom imao funkciju humanitarne organizacije koja je svom članstvu i širem stanovništvu pomagala da preživi usled nestašice osnovnih životnih namirnica:

... Najveća naša aktivnost u tom dijelu je kad je vlast Srbije tada dala sindikatima Srbije podjelu brašna, radnicima dobar dio. I u tom paketu, uslovno rečeno, bilo je donesena i odluka da se i nama da deset hiljada tona da podijelimo građanima. U to vrijeme se dijelilo građanima, ne radnicima samo, građanima širom republike. Pa smo mi onda popisali, iako, a među nama je bilo, hoćemo li mi moći to podijelit'? Jer je to puno, a bila je i ta granica. Ali, međutim, desilo se da smo raspisali, hajde da se prijave, pa kad su potrebe... prijavile

¹⁶ Jedan od znakova obnove radničkih borbi u FBiH nakon rata jesu brojni štrajkovi u industrijskim centrima krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih. Ujedno je došlo i do poboljšanja kapaciteta saveza da organizuje i mobiliše članstvo, što se najbolje ogleda u velikom sindikalnom protestu u Sarajevu, održanom 25. oktobra 1999. godine. Vidi: Sanjin Bećiragić, „Godine štrajkova“, DANI, br. 194, 23. februar, 2001.

se... došlo nam trinaest hiljada. Pa smo onda imali problem s našom vladom ovdje, ganjali se mjesec-dva dana, jedva, dok smo ih mi natjerali da i oni daju tri hiljade preko robne rezerve sindikatima, da svi ti koji su se upisali, da to i podijelimo. Mislim da je to dalo dobar rezultat, bar ljudi su preživjeli.

Obrad Belenzada

I onda su oni po preduzećima i ustanovama, tamo od onih ljudi koji su ostali, formirali ta sindikalna tijela i uglavnom su radili više na humanitarnom nekom planu. Da se obezbijedi hrana, da se obezbijedi, ovaj, druge potrepštine za ljude, ili da se nabavi nekako za učenike neke sveske ili nešto drugo. A manje se radilo na pitanjima prava radnika uopšte, izuzev u nekim kriznim situacijama, ako baš neko dobije otkaz ili nešto tako, pa da se tome posvetimo.

Velka Odžaković

Međutim, za razliku od centrale u Sarajevu, sindikat u Banjoj Luci za vreme rata bio je u situaciji da delimično očuva svoju sindikalnu mrežu. Privredna aktivnost RS-a nije doživela potpuni kolaps usled većeg broja opština u kojima se nisu vodili direktni oružani sukobi. Takođe, komunikacije između gradova, iako znatno otežane, ipak su postojale, što je omogućavalo rukovodiocima iz Banje Luke da posećuju lokalne sindikate. SSRS se poneo pragmatično i kreativno u radu na terenu. Savez je vršio pritisak na lokalne vlasti da bitnim sindikalnim organizatorima dodele radne obaveze kako ne bi bili poslani na front. Jačanje uloge članica sindikata takođe je bilo od izuzetnog značaja:

Prilazili smo tome tako što smo od postojeće sindikalne organizacije, od radnika koji su ostajali, koji nisu na frontu, mada i oni koji su išli na front, oni su se formalno vodili kao članovi sindikata. Nije se plaćala članarina i većina tih ljudi nije ni imala plate, i ako je išta

imala plate, to je bila takva inflacija da to više nije imalo smisla, i mi nismo imali nikakvih sredstava, što je još gore. I oformili smo sindikate uglavnom po teritoriji, nismo imali tada granske sindikate, nego smo teritorijalno okupljali te radnike i uključivali one ljude koji su već bili u sindikatu, bilo predsjednici sindikata opština iz ranijeg sindikata, kako je to bilo... Moram reći, od tih radnika koji su ostajali dosta je bilo žena, i uvijek kažem, žene su očuvale sindikat, bar ovdje u Republici Srpskoj...

Velka Odžaković

... Tako da smo uspjeli konsolidovati, uslovno rečeno, u svakoj opštini smo imali povjerenika najmanje... teško je bilo. Recimo, u nekim opštinama gdje je maltene sve u vojsci što je muško, teško je tu bilo povjerenika naći muškarca, jer, i ako ga nađeš, ne koristi ti. Tako da smo mi postavili onda žene, gledali smo sve, ko može šta doprinijeti, jer nije tad bila ona klasična sindikalna borba, uslovno rečeno, ko sada, nego je bila ova više humanitarnog karaktera i više, eto, pomoć, ono što se može pomoći porodicama. Ili gdje strada čovjek ili ostane porodica, itd. Tako da je bilo dosta, a bilo je aktivista ovih žena dosta u tom periodu.

Obrad Belenzada

Kontinuitet funkcionisanja osnovne industrije pružio je sindikatu u RS-u priliku i za aktiviranje u sferi radnih odnosa. Pritisak novih nacionalističkih vlasti da iskoriste ratno stanje za restrukturiranje preduzeća i promenu rukovodećih kadrova u privredi izazvao je komešanja koja su se artikulisala kroz sindikat. U intervjuima je često spominjan primer štrajka radnika drveno-prerađivačke industrije u Drvaru 1993. godine. Pokušaj izdvajanja drvne prerade od šumarstva i smena direktora bila je izrazito nepopularna među radnicima koji su organizovali desetodnevni štrajk usred ratnih dešavanja.

Čak je bilo perioda da su neki naši sindikalci koji su se zatekli na radnoj obavezi u fabrikama zbog takvog odnosa te vlasti prema rukovodstvi-
ma fabrika i radnicima koji rade u njima, pokušaji smjena rukovodstva
tih fabrika, koja su uspješna vodila te fabrike... Ta rukovodstva su
bila još iz bivšeg sistema, pa organizovali štrajk, ja se sjećam. Drvar
je tad pripadao Republici Srpskoj i da je, čini mi se, u fabrici drvno-
obrađivačkih kapaciteta, značajnoj velikoj fabrici, organizovan štrajk
od strane sindikata u fabrici. I da je bukvalno bilo upitno za živote tih
ljudi, ovaj, tog direktora, koji su tamo to radili, pokušavajući da spase,
spasu proizvodnju i radna mjesta u toj fabrici, da neko ne dođe na
čelo fabrike koji će to samo da upropasti i rasproda, a ne da pokuša
da sačuva da se rat završi, da se nastavi proizvodnja.

Danko Ružičić

Ovakva aktivnost sindikata na terenu viđena je kao pretnja ekonomskim
interesima vladajuće Srpske demokratske stranke, koja je započela negativ-
nu kampanju protiv sindikata. Ekstremno desno usmerenje tadašnjih ratnih
vlasti značilo je da se kritika sindikata formulisala kroz antikomunizam.¹⁷
Kampanja je kulminirala inicijativom u parlamentu RS-a na Palama za ono
što svedoci nazivaju „zabrana rada sindikata“.¹⁸

A sindikat u to doba, bar kod nas, od toga da je anatemisan na
sve moguće načine, pa do pokušaja zabrane rada sindikata. Čak je
bila jedna sjednica skupštine gdje su tadašnji predsjednik i sekretar
uspjeli nekako da odbrane da se ne donese odluka, skupština

17 Iz intervjua se zaključuje da je neprijateljska politička klima prema sindikatima, sa sličnih
antikomunističkih pozicija, tih godina posebno bila izražena u delovima BiH pod kontrolom
hrvatskih snaga, gde je rad sindikata bio potpuno prekinut.

18 Istraživanje nije našlo podatke o tome kako je tačno bio formulisan ovaj predlog u
parlamentu.

zvanično, da se zabrani rad sindikata, jer, zaboga, to je ostatak komunizma, to treba sve uništiti. Kao da je sindikat i radnički pokret vezan za komunizam i da samo ima u komunističkim zemljama, kad apsolutno nije tačno. Ali, vi ste to trebali dobro da dokazujete i da se dokažete, da ostanete socijalni partner i da doprinosite bar u onom zakonodavnom smislu da radnicima pomognete da koliko-toliko budu ti zakoni bolji, ako ne neka materijalna osnova.

Velka Odžaković

Jer sam ja tad javno govorio, pa možete vi zabraniti, znamo mi djelovati i bolje u zabrani nego ovako, ali eto. I mislim da je bolje što nije ipak došlo do zabrane, s jedne strane, u tom periodu. S druge strane, nikad ne znate, možda bi poslije rata nikao sindikat u pravom smislu. Iz potrebe, a ne iz nastavka. Možda bi se lakše prevazišle neke stvari. Tako da, taj dio je završen, nije zabranjen sindikat, nastavio je raditi, funkcionisati.

Obrad Belenzada

Interesantno je uočiti dva različita pristupa odbrani sindikata od napada zdesna u današnjim interpretacijama. Velka Odžaković se tadašnjem vulgarnom antikomunizmu političke elite Republike Srpske suprotstavlja činjenicama kako sindikalni pokreti postoje i u kapitalističkim društvima i potencijalno imaju važnu ulogu socijalnog partnera. Obrad Belenzada pak ne pokušava da pravda rad sindikata, već se poigrava idejom ilegalnog organizovanja, plasirajući provokativnu misao kako bi još ofanzivniji pristup ratnih vlasti možda doprineo razvoju sindikata „u pravom smislu“. Ostaje nedorečeno šta je to sindikat „u pravom smislu“, no sledeća rečenica aludira na organizaciju koja funkcioniše u uskoj vezi s potrebama radnika, umesto institucije iz prošlih vremena koja po automatizmu produžava svoj rad u novim okolnostima („Iz potrebe, a ne iz nastavka.“)

Sindikati na teritoriji današnje FBiH i RS-a tokom rata suočavali su se s velikim izazovima. Preorijentisali su se na humanitarni rad i sveli svoje aktivnosti na minimum. Ipak, primećuju se razlike u razvoju obe organizacije i razumevanju sopstvene uloge tih godina. Relativno stabilnije ekonomske i ratne prilike u RS-u omogućile su sindikatu u Banjoj Luci da očuva komunikaciju sa sindikalnim podružnicama i da se čak upusti u podršku štrajku u jednoj instanci. Za razliku od Sarajeva, gde je došlo do zbijanja redova svih koji su pokušavali da prežive u opkoljenom gradu, bez obzira na pređašnje društvene pozicije i političku pozadinu, u Banjoj Luci je, stiče se utisak, ostalo prostora za delovanje sindikata sa specifičnih interesnih pozicija i za pregovaranje sa vlastima. Po rečima Obrada Belenzade:

Imali smo mi u ratu pregovore i sa vladom i sa parlamentom, u onom dijelu koji je nas zanimao. Nisu oni, pazi, u tim periodima, nisu oni baš bili lijepi, jer ipak smo imali različita mišljenja... Naše je bilo prioritetno kako ljudi da prežive, da imaju platu ti koji rade, a njihovo je bilo kako da mi narod ujedinito da je to, zaštititi se, a ekonomiju je jednostavno riješiti'. Evo, vidimo da nije baš jednostavno. Poslije se vidjelo da to i nije tako.

Ovo, naravno, ne znači da sindikati i njegovi članovi u RS-u nisu bili pod uticajem patriotskog naboja i nacionalizma. Arhivski materijali gradskog sindikata Banje Luke pokazuju kako su opštinski sindikati videli obilazak vojnika na frontu kao svoju dužnost, a neki članovi su u zahtevima za svoja prava isticali nacionalnu pripadnost na prvom mestu.¹⁹ Međutim, postojale su jasne granice kooptacije sindikalnih struktura u ratni aparat i ideologiju „državotvornosti“ usled agresivnog antikomunizma vlasti i izjednačavanja sindikata sa bivšim sistemom. Kao što ćemo videti u odeljku koji se fokusira

19 Arhiv Republike Srpske, Opštinsko vijeće Saveza sindikata Banja Luka, Fond ARSBL, 635.

na privatizaciju, ključni kontekst ovih sukoba na liniji sindikati – vlast u RS-u jeste pokušaj podržavljenja društvenih preduzeća i smene starije generacije menadžera u privredi.

NACIONALIZAM I „POMIRENJE“

Istraživanje uticaja nacionalizma na društvene odnose među radništvom putem usmene istorije nezahvalan je posao. Nacionalizam kao pojam i dalje ima pežorativne konotacije u javnom diskursu BiH, posebno u društvenom miljeu i generaciji koja je obuhvaćena intervjuima. Prva reakcija na spominjanje nacionalizma jeste odbacivanje ideje da on predstavlja bitan faktor na radnom mestu ili u radničkoj klasi. Nacionalizam se percipira kao veliki problem u društvu kao celini, ali retko dovodi u vezu sa proživljenom svakodnevicom ili zvaničnim stavovima sindikata. Na mikronivou sagovornici obično tvrde kako nisu bili svedoci nacionalne diskriminacije u svojoj okolini, dok se na širem planu sindikat predstavlja kao aktivan borac protiv nacionalističkih politika:

Kod nas nije, ni kad je rat bio ni ništa, kod nas, moram priznati, nije...

Hasan Užičanin

... Nije, recimo, tih dešavanja, u mojoj firmi nije bilo uopšte, a nije ni u masi drugih, nije ni ovuda po Banjaluci.

Obrad Belenzada

Sindikata je, po meni, pokušao da zaštiti to jedinstvo i da pokuša da osujeti te namjere tih političkih partija koje su počele da vladaju... Bila je časna namjera radnika u sindikatu, rukovodioca sindikata i

najvećeg broja članova saveza sindikata u to vrijeme, cijele BiH... da se pokuša spasiti, da zemlja ne uđe u rat i da ne bude nikakvih podjela.

Danko Ružičić

Drugi vrlo raširen prilaz problematici rata i nacionalizma jeste ukazivanje na manipulaciju odozgo, instrumentalizaciju etničkih sukoba i interese elita koje se kriju iza zalaganja za nacionalna jedinstva. Ovo je dominantno tumačenje rata među sagovornicima u FBiH i RS-u:

... Taj je nacionalizam, to su oni nama ubacili. Nacionalizam ubacili, to je paravan, nacionalizam je paravan za ovu pljačku.

Emina Busuladžić

Da bogdom nije bilo ni nama ni njima, ni nikome, ali eto, šta ćeš, tako je bilo, nismo mi krivi. Ja mislim da ni njih devedeset posto nije krivo, isto ko i nas. Krivi su oni što smo im dopustili da nas zavade.

Hasan Užičanin

Kad me je pitao ovaj [novinar] o agresiji, ja sam i tad tvrdio i sad tvrdim, nisam promijenio mišljenje, da je agresiju u Bosni izvršila vlast na narod. Vlast koju je narod izabrao 1990, ona je izvršila agresiju nad sopstvenim narodom, jer ga je zavadila...A nije niko skont'o da te proglašava izdajnikom naroda onaj koji nema veze ni o čemu. Njemu služi nacija da bi lične koristi imao... pa sam primjer i govori kako, desio se rat, narod osiromašio, razbježio se, političke oligarhije izašle bogatije nego što su bile. Kako je moguće? Znači, to je njihov cilj bio...

Obrad Belenzada

Ovi citati pokazuju kako se pomoću klasne vizure može ubedljivo izaći iz začaranog kruga sporova oko termina i prirode rata (građanski, agresija, itd.) i stvoriti zajednički narativ koji prevazilazi nacionalne podele. No, ma kako efikasan bio u političkoj argumentaciji i stvaranju klasnog jedinstva na makronivou, ovaj pristup takođe stavlja mnoga bolna pitanja i sećanja pod tepih. Neki od sagovornika ipak su se dotakli sećanja na međusobna sumnjičenja, podele na radnim mestima i teror oružanih formacija u njihovoj neposrednoj okolini za vreme rata u BiH:

... Tokom rata u Livnu i mjestima gdje su Hrvati bili u većini, svi Bošnjaci, svi Srbi su ostali bez posla, vrlo ih je malo ostalo raditi... Znači, prvo je bio strah... bili su napadi na ljude, pa prijetnje, bilo je oduzimanje imovine, istjerivanje iz stanova, kuća, tako da su jednostavno ljudi morali otići odavde.

Zulka Baljak

... Znam da su pojedini radnici prije rata dobivali plave kovertе. Oni su znali da će to biti i oni su se tako i ponašali, ali nisu javno iskazivali, ali mi smo znali za to. Nit' je njih niko dirao, sve dok nisu otišli, ni ništa. I dan-danas ja te radnike vidim, koji su se vratili u Tuzlu. Ništa, popričam s njima isto kao i s vama. Jer rat je njemu bio, rat je meni, bilo pa bilo.

Hasan Užičanin

Ah, joj, to je bilo strašno, sad ne znam ni koliko je možda primjereno da se priča. Recimo, meni to nije moglo da do mog mozga dopre. Kad su rekli: „Sprema se rat“. Kažem ja: „Daj, boga vam, kakav rat? Nema od rata ništa...“ I sad, ja sam imala jednog radnog kolegu, ali moram i to da vam ispričam i vi ćete to isjeći ako ne bude dobro. Nosio mi je jedno jedanaest godina mlijeko, svako jutro mlijeko.

Kažem ja: „Šta mene briga sad ako ide rat“, i kažu idu nekakvi odozgo, ne znam, Muslimani, tad kako smo ih mi zvali, i sa njima ide moj KOLEGA²⁰... Kažem ja: „Šta mene briga, ja se ne sekiram“. I zove mene jedna kolegica i kaže: „Dođi ‘vamo da ti nešto kažem, slušaj me, kaže, sad šta ću ti reći. Neće tebi KOLEGA ništa, ne bi ti od KOLEGE nikad falila dlaka, ali će KOLEGI reći: Ubij Ljubinku ili ćemo mi ubiti tebe.“ Ja sam tog momenta ukopala se, zanijemila, doživila šok, ne znam šta mi, znaš ono, a žena mi iskreno to rekla. I ja sam tad skontala da se tu radi o ozbiljnim stvarima, da će stvarno početi rat. Ali smo opet onako nešto ne znajući, dok nije već to krenulo, pa onda nestajalo ljudi iz firme, ne dođe ovaj danas, ne dođe ovaj sutra, ne dođe... Onda smo vidjeli da to stvarno nije, ali mi tad to do mog mozga nije dolazilo, tako da sam ja ostala u Višegradu... Bilo je nas tad možda vrlo malo, nekih tridesetak ljudi koji su eto uspjeli šiti poneku uniformu i nešto ako je trebalo za policiju... I tu je bilo strašnih preživljavanja. Recimo, dok smo mi radili, dolazila je kojekakva vojska. Uđe u firmu i sad pitaju ko je tu šef, mi svi čutimo, šta smijem ja da se javim šefu ili ne znam tako. I onda neko kaže Ljubinka, kaže on, ajde da mi kažete ko ovdje ima, ko je ovdje sve, kako se ko ovdje zove, kažem ja ne znam kako se ko zove... Tako da smo i tu svašta, ovaj, doživljavali. Nije bilo lijepo ni raditi tada.

Ljubinka Knežević

Ovi citati svedoče o dilemama i nesigurnostima koje i dalje žive u svesti sagovornika nakon iskustva rata i etničkog čišćenja. Sagovornici o događajima za vreme rata govore u pasivu ili bezličnim rečenicama, time izbegavajući identifikaciju počinioaca. Formulacije su neodređene kako ne bi odale po njih lično kompromitirajuće informacije. Takođe, narativ o tome šta se zaista

20 Ime je anonimizirano usled nedostatka pristanka.

desilo ostaje otvoren za interpretacije. Ljubinka Knežević ne daje definitivni odgovor na pitanje da li je mogla verovati svom kolegi bošnjačke nacionalnosti. Čini se da ni danas nije sigurna je li u pitanju bila realna pretnja ili manipulacija glasinama i predrasudama. Hasan Užičanin tvrdi kako nema zamerki oko stvari koje su se desile u ratu („bilo pa bilo“), ali je uveren da su mnogi radnici srpske nacionalnosti bili unapred upoznati sa ratnim planovima (plave koverte) i o njima ćutali pred svojim kolegama. Isto tako, zapažanja o „odlasku“ ili „nestajanju“ kolega s posla često bivaju ambivalentno sročena. Zulka Baljak nedvosmisleno govori o strahu za sopstveni život kao motivaciji za odlazak Srba i Bošnjaka iz Livna.²¹ S druge strane, u Hasanovom i Ljubinkinom sećanju napuštanje radnog mesta kolega druge nacionalnosti u Tuzli i Višegradu može se interpretirati dvojako – kao odlazak usled diskriminacije i pretnji ili kao svojevolsno biranje strane i grupisanje pred rat. Opis upada paravojski u fabrički pogon Alhosa (Napredak) u Višegradu tokom rata, pri kraju Ljubinkinog citata, jeste jedno od najpotresnijih sećanja, koje ne ostavlja nikakve nedoumice oko toga šta se desilo.

Nema sumnje da su ova sećanja i obazriv način na koji su stvari izrečene u velikoj meri oblikovana aktuelnim političkim diskusijama u parlamentarnom životu i sporovima oko politike sećanja u BiH. Ali, isto tako, zabeležena lična sećanja osvetljavaju neuralgične tačke koje sindikati i radnički pokret moraju na svoj način adresirati ako ikad žele preći preko etničkih granica. Zulka Baljak u intervjuu navodi razočaranost činjenicom da se livanjski sindikati u javnom sektoru nakon rata nisu zauzimali za svoje bivše članove koji su izgubili radno mesto po etničkoj osnovi. Borbe većine radnika koji su doživeli ovakvu nepravdu odvijale su se kroz privatne parnice u sudovima, uz asistenciju nevladinih organizacija i advokata, bez strukturne podrške

21 Obrad Belenzada takođe navodi davanje otkaza radnicima bošnjačke i hrvatske nacionalnosti usled neodazivanja na vojnu regrutaciju kao jedan od glavnih razloga odlaska iz Banje Luke.

sindikata. „Suočavanje sa prošlošću“ i „pomirenje“ bile su glavne maksime međunarodnih aktera i nevladinog sektora u prilazu BiH kao „postkonfliktnom društvu“. Sindikalne organizacije imaju šansu otvoriti ove teme na potencijalno produktivniji način, spajajući iskustvo etničke diskriminacije u ratu sa gubitkom radnih prava i društvenom nejednakošću.

Dok su lokalni sindikati bili uzdržani u jasnom određivanju prema škakljivim pitanjima „suočavanja s prošlošću“ na način na koji su ih postavljale nevladine organizacije i međunarodna zajednica, evropski sindikati su implicitno usvojili ovaj okvir u svom gledanju na BiH. Kao što smo pokazali u prethodnom odeljku, zapadni sindikati su bili važna referenca u sindikalnom životu unutar Sarajeva tokom rata. U posleratnim godinama njihov uticaj se proširio na čitavu BiH. Pored edukacije i pomoći u obnovi porušene infrastrukture, glavni fokus sindikata iz ekonomski najrazvijenijih zemalja bio je približavanje sindikalnih centrala u Sarajevu i Banjoj Luci. Ovaj cilj bio je motivisan tradicionalnim vrednostima sindikalnog pokreta, poput povezivanja radnika preko nacionalnih linija, ali i političkom agendom zapadnih država, oličenom u integraciji BiH u Evropsku uniju, postkonfliktnom izgradnjom mira, funkcionalnom integralnom državom, tržišnom ekonomijom i socijalnim dijalogom. U skladu sa ovim, ETUC je odbila dvostruko članstvo sindikata iz BiH u njenim redovima, uslovljavajući centrale iz FBiH i RS-a da započnu međusobni dijalog.

Nije bilo nikakvih garancija da će dva sindikalna rukovodstva obnoviti komunikaciju. Učestvovanje u korišćenju stranih donacija za posleratnu obnovu infrastrukture, kao i članstvo u međunarodnim sindikalnim organizacijama, bili su primamljivi podsticaji za sindikat u Banjoj Luci da se priključi ovoj inicijativi. Istovremeno, SSRS je morao biti obazriv jer lokalne političke elite nisu povoljno gledale na ovakve korake imajući u vidu širi kontekst pritiska međunarodne zajednice za stvaranje funkcionalnih političkih institucija na

nivou cele BiH. S druge strane, vođstvu sindikata u Sarajevu, koje je sebe videlo kao pravnog naslednika bivšeg jedinstvenog republičkog sindikata, bilo je teško prepoznati otcepljeno krilo kao ravnopravnog sagovornika. Da stvar bude gora, postojalo je podozrenje na ličnom nivou prema bivšim kolegama iz Predsedništva srpske nacionalnosti koje su pred rat napustile Sarajevo. Peter Seideneck tako prve zajedničke sastanke predstavnika SSRS-a i SSSBiH opisuje kao „hladne“ (*frosty*), dok Emilio Gabaglio dodaje kako je atmosfera na momente čak postajala „neprijatna“ (*nasty*).

A da nije bilo u početku neugodnosti, bilo je neugodnosti. Ja neću da kažem, nije niko nikog vrijeđao, nije nikad niko govorio, ali nekako... kako su se osjećali ljudi koji su prije ratovali kad se susretnu. Ali ne možete baš reći, nema veze. Niko ne može, ko je učestvovao u ratu, bilo kojem, reći – nema veze, jer ima veze, ima veze, i to je istina.

Fatima Fazlić

Naš prvi sastanak u Ženevi je bio. Četiri predstavnika iz sindikata iz Sarajeva i četiri iz Banjaluke. Mi smo došli tamo i ujutro doručak, pa ćemo onda na sastanak. Oni sjede u jednom ćošku, mi u drugom. Obrad (Belenzada) je bio član delegacije, on zna Fatimu Fazlić, zna još neke ljude, to se ovlaš samo pozdrave, maltene poprijeko se gledaju. I tako je to trajalo. Pa sastanak, pa oni prebacuju njima nešto, ovi njima nešto, i tako to.

Velka Odžaković

Atmosfera na sastancima se, međutim, ubrzo relaksirala, a diplomatski naponi evropskih sindikata počeli da daju prve rezultate tokom kasne 1996. i 1997. godine. Sagovornici opisuju kako su međusobna „peckanja“, humor, ali i pesma služili kao mehanizam opuštanja koji je otkravio atmosferu i način

da se otvore bolne teme iz ratnih godina. Posle tri godine intenzivnog rada i pregovora, uz posredovanje međunarodnih sindikata, oformljena je zajednička Konfederacija sindikata na nivou Bosne i Hercegovine, koja je potom primljena u članstvo ETUC-a i Međunarodne sindikalne konfederacije (ITUC). Fatima Fazlić je ovim rečima opisala normalizaciju odnosa između dva sindikata:

Vremenom smo mi pravili programe da zajedno učestvujemo na tim seminarima i da ljudi zajedno, ako ja pričam o Zakonu o radu u Federaciji, Velka (Odžaković) će pričati o Zakonu o radu u... Znači, ljudi su počeli da se normalnije ponašaju, da mladi više učestvuju, da bude ta škola, da se ljudi upoznaju, i nije bilo nikakvih problema. Ja se nadam da će se izgraditi neki sistem, bez obzira što postoje tenzije u državi, ja ne govorim o sindikalcima, u državi. Ali, ja sa zaista nadam da će se izgraditi, tenzije nema ovdje više.

Svi sagovornici koji su bili uključeni u proces približavanja vide uspostavljanje stalnog kanala komunikacije između sindikata u FBiH i RS-a kao veliki uspeh. Ipak, stvari treba staviti u kontekst. I pored niza razmena i zajedničkih aktivnosti u vidu seminara, škola i putovanja u inostranstvo, Konfederacija sindikata BiH ostaje ljuštura bez pravog sadržaja. Sagovornici iz ETUC-a otvoreno govore kako su svesni da je u pitanju formalnost koju su sindikati obavili kako bi se punopravno uključili u međunarodnu sindikalnu razmenu. Peter Seideneck je čak naziva „potemkinovom organizacijom“. Fatima Fazlić daje jasne upute kako razviti saradnju, dalje navodeći primer razmene iskustava o izmeni zakona o radu. Radna legislativa i ekonomske reforme često se preslikavaju između FBiH i RS-a, a poslodavci organizuju svoje poslove preko političkih granica. Logično bi bilo da i organizovanje radnika prati ove trendove. Povratak poverenja najbolje se postiže pružanjem solidarnosti u teškim trenucima borbe. No, u situaciji gde je politički život u zemlji odeljen nacionalnim linijama, ovo nije lak zadatak:

... Mi [smo] kroz svoje delegacije pratili šta se radi tamo i podržali sindikat u Federaciji kada su imali proteste. I oni obrnuto, kod nas dolazili kada smo mi imali proteste. Prvi, kako da kažem, otpor koji je vlast pokazala, rekla da „oni to ruše, dolaze autobusi iz Federacije da ruše Republiku Srpsku, zato oni prave te proteste“. I naše kolege su prošle, i ja sam bila na stalnoj vezi sa tad predsjednikom Ismetom (Bajramovićem) i govorila sam... šta se radi, imate li problema, šta vam možemo pomoći. „Dolazimo i mi“. Onda kaže: „Nemojte, molim vas, dolaziti, bit će nam još gore“. Nažalost, takva nam je situacija jer „vi dolazite iz Federacije da rušite Republiku Srpsku“, a ne da se borite za radnička prava, tako oni to. Ili: „Idete vi tamo u Sarajevo, da vi podržite, da jača BiH“, a ne da se borite za prava tih jadnih radnika, koji su isti na svim nivoima.

Velka Odžaković

Ovaj citat pokazuje kako se sindikalni aktivisti osećaju sputanim javnim mnjenjem i nacionalističkom ideologijom. Sindikalne inicijative koje prevazilaze nacionalne podele etiketiraju se kao trojanski konji ili naivni agenti „druge strane“. U intervjuima sindikalni funkcioneri otkrivaju kako su tokom godina prolazili kroz mnoge napade vlasti i medijske kampanje povodom drugih aktivnosti. Da li se u ovom slučaju možda pre pribojavaju reakcije odozdo nego odozgo? Da li smatraju da za hrabrije poteze nadnacionalnog povezivanja ne bi imali podršku sopstvenog članstva koje još uvek gaji osećaj resentimana prema susedima? Obrad Belenzada ponovo donosi zanimljiv ugao gledanja na ovu tematiku. Po njemu, uspostavljanje komunikacije između sindikalnih centrala u Sarajevu i Banjoj Luci nije veliko iznenađenje. U pitanju su ljudi koji su godinama tesno sarađivali unutar zajedničkog sindikata, politički su usmereni ka levlci i nisu se kompromitovali tokom rata. Belenzada pak postavlja pitanje kako bi se taj proces odvijao na nižim nivoima, među muškim metalnim radnicima koji su većinu rata proveli u rovovima sa puškom. On

nije siguran koliko bi pomaka donele inicijative povezivanja usmerene ka bazi. U šeretskom stilu odgovara: „Možda bi neke stvari bile malo drugačije, ne bi puno, ali vjerovatno malo i bi“. Ono što otvoreno priznaje jeste da je u vrhovima sindikata nedostajalo hrabrosti da se ide odlučnije sa uspostavljanjem šireg dijaloga među članstvom.

Ovde može dobro poslužiti svedočenje Hasana Užičanina, obučarskog radnika iz Tuzle, koji je kao dobrovoljac stupio u Armiju BiH u prvim danima rata. U decembru 2014. radnici fabrika u stečaju iz Tuzle napravili su protestni marš ka graničnom prelazu Orašje sa pretnjom da će se iseliti iz BiH. O tome šta je doživio u Republici Srpskoj, na iscrpljujućem putu pešice ka graničnom prelazu sa Hrvatskom, kaže sledeće:

Kod Pelagića negdje, ja ne znam tačno gdje je, ali je fina kafana. Ja sam prist'o, mi smo ušli, Bijeljina svira [radio BN], muzika, 'vako je njih, mi smo ušli, čovjek je čevape, kafu, sve... Mene policija odmah zove, ne vidi nas na cesti, evo reko' u nekoj kafani, ali ja ne znam de je, al nam je lijepo, ne dira nas niko. Jedemo, pijemo, izašli, zahvalili se čovjeku, krenuli dalje. Krenuli smo dalje, nije prošlo 300-400 metara zaustavio se crveni golf, izađu četiri ćelava čovjeka, ovoliki su oni, bilderi, vidi se na njima da su bilderi. Eh sad je gotovo, sad su problemi, nema govora dalje. Međutim, ljudi se parkiraše, otvoriliše gepek, iznesoše hrane, iznesoše sve živo što su mogli iznijet'. Mi ne smijemo, kažu, vas pratit'. Sad, od koga oni smiju, ne smiju. Evo vam, pojedite, popijte i nek vam je sretan put. I tako je i bilo.

Emina Busuladžić u svom intervjuu deli Hasanove utiske s marša:

... Ono što nam čitavo vrijeme poturaju nacionalizam, tu mržnju, apsolutno nije tačno, apsolutno nije tačno. Mi smo išli pješke. Znači,

bila su i muslimanska sela i hrvatska i srpska do Orašja, nikakve razlike nije bilo. Ljudi su nas sačekivali, hranu, sokove, šta god, davali nam. Evo vam, evo vam nek niste gladni. Garderobu, sve, toliko smo toga, nismo mogli nositi, da smo morali sa strane ostavljati.

Šta nam pokazuju ovi primeri spontane solidarnosti radnika različitih nacionalnosti van sindikalnih struktura? Pre svega da spremnost na pružanje podrške zavisi od integriteta samih aktera. Radnici iz propalih tuzlanskih fabrika su, posle godina beskompromisne borbe protiv sopstvenih vlasti i izliva nezadovoljstva na ulicama u proleće 2014, bili prepoznati širom BiH kao dosledni i nezavisni borci za socijalna prava. Nacionalistima u srpskim i hrvatskim sredinama tako je bilo teško predstaviti ove radnike i radnice kao eksponente bošnjačkih nacionalnih elita. Drugi faktor jeste građenje sopstvenih argumenata i logike za povezivanje kroz konkretne borbe, umesto preuzimanja postojećih koncepata „pomirenja“ koji se serviraju „odozgo“ i vezuju za nevladin sektor, međunarodnu zajednicu i narativ „evropeizacije“ Balkana. Ovaj diskurs spoljašnje pomoći postkonfliktnim društvima da se „suoče sa prošlošću“ može skliznuti u tutorski odnos koji vređa lokalne aktere.²²

Govoreći o nepopularnosti paternalističkog postavljanja aktera iz međunarodne zajednice prema stanovništvu BiH, istraživanje je želelo dublje ispitati percepciju lokalnih aktera o stranim sindikatima i drugim međunarodnim institucijama. Današnji sindikati u BiH imaju bogatu tradiciju, dužu od jednog veka, ali su njihovi članovi često u poziciji da pohađaju škole i da ih zapadni sindikati kao „početnike“ uče o ulozi sindikata u tržišnoj ekonomiji i liberalnoj demokratiji:

22 Za detaljniju kritiku ideologije ljudskih prava i politike moralnog sećanja na Balkanu vidi: Lea David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights* (Cambridge University Press, 2020).

Znate kako, kad smo mi ispočetka pošli da idemo na te seminare... I sad dođemo i počnu stranci nama da pričaju prvo šta je to sindikat, nama to bilo dosadno, pa ja bila sindikalac prije, kažem ja jednom, kažemo predsjedniku Čedi (Čedo Volaš): „Pa joj, predsjedniče, dajte da mi da organizujemo seminar, da mi njima pričamo šta je sindikat.“

Ljubinka Knežević

Osim prkosa prema povremeno nadmenom postavljanju sindikata iz ekonomski boljestojećih zemalja, ideja podređenosti stranim akterima je pre svega prisutna kada se govori o sprovođenju mera u ekonomskoj sferi. Većina sagovornika smatra da lokalne elite i njihove politike stoje u vezi sa stranim interesima. „Globalizacija“ je glavni pojam koji sindikalni funkcioneri u Sarajevu i Banjoj Luci podjednako koriste u pežorativnim smislu kako bi opisali spoljašnje pritiske za sprovođenje liberalnih ekonomskih reformi. Međunarodni monetarni fond i Svetska banka izdvajaju se kao glavni protivnici interesa radništva, a gubitak suverenosti, porast nezaposlenosti i uništenje prirodnih resursa percipiraju se kao glavne posledice njihovog uticaja.²³

I, naravno, ovaj, vrlo malo sam govorila o međunarodnoj zajednici i ona je podijeljena. Ima i njenog ovdje, sa svojih interesa i toga, svog, normalno, i tržišta i proizvoda i svega. Ali ne mogu ja sad protiv svoje države za tog stranca raditi. Razumiješ? Znači, čitavo vrijeme su oni tražili sebi povoljne ljude. I Evropa ta i svijet. Ispunjavali su neke te njihove želje, a da oni nisu tako ispunjavali, sve bi ovo bilo drugačije.

Emina Busuladžić

23 Mnogi sagovornici navode knjigu Džona Perkinsa „Ispovesti ubice ekonomija“ kao tekst koji je potvrdio njihove sumnje, Džon Perkins, „Ispovesti ubice ekonomija“ (Plato books, 2012).

Međunarodni monetarni fond, kao i svagdje, je nekakav finansijski porobljivač, njih samo interesuju propisi što rigidniji, da bi vlast mogla da vraća te kredite. I tu nema, nema nikakve priče. Oni kažu, mi se ne miješamo u to, to je vaša vlast. Vi kako dogovorite i to je tako. Jest, a što naša vlast se zadužuje stalno kod njih, pa to je bogami pitanje kojim bi se mi morali žešće baviti kao sindikati, pa da ne zavise toliko od Međunarodnog monetarnog fonda. I onda MMF može raditi šta god hoće i kako god hoće.

Velka Odžaković

MMF i Svetska banka su toliko prisutni u svesti sindikalnih aktivista verovatno zato što su domaće vlasti često pravdale nepopularne poteze time da ove institucije zahtevaju dotične mere. Međutim, sagovornici ne vide prisutnost svih stranih aktera u BiH kao negativnu po automatizmu. Naprotiv, postoji vrlo jasna ideja o tome da „međunarodna zajednica“ nije jedinstven činilac. Internacionalne sindikalne organizacije federacije, Međunarodnu organizaciju rada (ILO), strane medije, pa čak i Ured visokog predstavnika za BiH (OHR) sagovornici percipiraju vrlo pozitivno. Pošto su bosanskohercegovačke vlasti u svojoj politici u velikoj meri zavisne od stranih faktora, sindikati su bili u prilici iskoristiti svoje kontakte u inostranstvu za pritisak na domaće političare. Pozivanje na međunarodne konvencije ili posete i protestna pisma stranih sindikata imala su, po svedočenju sagovornika, jak efekat na političare koji nisu imali jasnu sliku o međunarodnim institucijama i njihovoj snazi. Takođe, iskustvo aktivistica u radničkim borbama, poput Emine Busuladžić, govori da se ignorantski odnos vlasti i domaćih medija prema njima menjao kada su uspevale da zadobiju pažnju stranih medija.

„PLJAČKAŠKA PRIVATIZACIJA“

Pored prekrajanja granica i nasilnog izmeštanja stanovništva, rat je doneo još jednu veliku društveno-ekonomsku transformaciju. U pitanju su zakoni o nacionalizaciji društvene imovine putem kojih se stavila tačka na poslednje tragove nasleđa radničkog samoupravljanja, ili participacije, u ekonomskim odlukama preduzeća. Narodna skupština RS-a je takvu odluku usvojila u proleće 1993, dok je Skupština BiH sličan zakon izglasala u novembru 1994. godine.²⁴ Iako je proces transformacije društvene imovine započeo u SFRJ pod vladom Ante Markovića, sindikalni aktivisti u RS-u i FBiH uzimaju ove odluke ratnih vlada kao ključni zaokret na štetu bosanskohercegovačkog radništva. Razlog za to jeste što su ovi zakoni napustili ideju o „radničkom akcionarstvu“, po kojoj su zaposleni građani po povlašćenim uslovima mogli otkupiti akcije svojih preduzeća. Kao što smo videli, reformski orijentisani delovi sindikata su početkom devedesetih prigrllili ovaj koncept kao po radnike navodno najbezbolniji način prelaska u kapitalističku privredu. Nacionalizacije tokom rata najavile su nove modele privatizacije po meri nacionalističkih partija. One su ujedno otvorile vrata za smenu rukovodećeg kadra nasleđenog iz bivšeg sistema. Mnogi od samoupravnih rukovodilaca tokom godina i decenija izgradili su čvrste saveze sa lokalnim radničkim savetima i sindikatima i kao takvi bili smetnja novim ratnim elitama.

24 „Službeni list RBiH“, 33, 25. 11. 1994, Zakon o pretvorbi društvenog kapitala, 542.

I ono što, što moram reći, a što gotovo niko nije obratio pažnju, čak tad ni u sindikatima, to sam uvijek zamjerila njima, 1993. godine, u jeku najvećeg rata u Republici Srpskoj, donesen je zakon o pretvaranju društvene imovine u državnu. Dakle, sva ta imovina odjednom od radnika, praktično je bila radnička, oduzeta je i prenesena u državnu imovinu. I šta onda radnici da traže? Nije to više njihovo, sad je državno i država raspolaze. Ona donosi zakone, ona određuje kako će se privatizovati, ona određuje kome će to ići, i sve dalje ona radi. Radnici tu više nemaju ništa i tad je se trebalo suprotstaviti, ali tad nije bilo ni radnika, ni... uvijek je vlast na korak ispred nas u tim nekim radnjama, koje će njoj donijeti korist.

Velka Odžaković

Sjećam se dobro da je u maju mjesecu održana sjednica Narodne skupštine Republike Srpske... koja je bukvalno bez ikakvih rasprava prije toga, ili pisanja prednacrtu zakona, donijela zakon o podržavljenju dotadašnje društvene imovine... A ta Narodna skupština je djelovala gotovo jednopartijski, možda svega pet-šest nekih narodnih poslanika da nisu bili članovi vladajuće partije... Tada je došlo do značajne promjene kadrova koji će rukovoditi tim fabrikama. Dolazili su ljudi iz partijskih redova, a ne poznati i dokazani rukovodioci, ovaj, u tim fabrikama, koji su do tada uspješno vodili, razvijali, gradili, proširivali kapacitete proizvodnje, nalazili tržišta, bili u poslovnim odnosima sa zapadnim svijetom za koga su radili...

Danko Ružičić

Tokom usvajanja serije posleratnih zakona o privatizaciji u FBiH i RS-u sindikati su bezuspešno zagovarali povratak na neku varijantu „insajderskog modela“ transformacije vlasništva. Činjenica da je vlasništvo nad privredom bilo distribuirano građanstvu kao celini putem sertifikata tumači se kao jedna

od ključnih grešaka koja je obezvređila kapital preduzeća, omogućila špekulaciju i otvorila privredu za uticaj politike. Rezon koji često iznose sindikalci, koji su u to vreme bili na visokim pozicijama, jeste da bi užom raspodelom akcija delu stanovništva koji je direktno vezan za poslovanje datih preduzeća potencijalno bili izbegnuti masovni stečaji fabrika i deindustrijalizacija.

... Mi smo nudili alternativu da se nastavi po Markoviću privatizacija, makar u prvoj ovoj turi. Međutim, znate, teško je... Mi smo željeli da zaustavimo privatizaciju na način kako se, to smo poslije rata krenuli, kupi ako imaš pare ili evo ti za jednu marku. Pa ćeš ti pokrenuti proizvodnju, pa on dobio nekretninu, a proizvodnju nije pokrenuo, pa niko nije odgovarao, nego da makar završimo taj proces koji je već započeo prije po Markoviću, pa da onda vidimo kako ćemo dalje.

Fatima Fazlić

I mislim definitivno da privatizacija... može se reći da je bila vrlo loša, neuspješna i nepravedna za radnike... kada je bukvalno radnik koji je trideset, četrdeset godina radio u toj fabrici svojim radom i doprinosom, odricanjem, gradio nove kapacitete u procesu podjele vaučera... isto bio tretiran kao moja kćerkica koja je tad imala, ovaj, pet, šest mjeseci, ili moja pokojna majka koja je u tom periodu imala šezdeset godina, a nije nikad ušla u fabriku i radila. Znači, radnik je dobio isti broj vaučera, ovaj, kao svi ostali stanovnici u Republici Srpskoj, a išlo se na priču da se valorizuje učešće u ratu i da onaj ko je duže učestvovao u ratu, ovaj, da dobije više tih vaučera. I kasnije je to bilo slobodno da ulaže te vaučere u fabrike koje hoće, a nika-ko, ni slučajno da se jedan dio vrijednosti kapitala fabrike podijeli aktuelnim radnicima.

Danko Ružičić

Danko Ružičić kao primere uspješne privatizacije navodi nekoliko fabrika u RS-u u kojima je promena vlasničkih odnosa izvršena još početkom devedesetih i koje su bile u prilici da nastave poslovanje sa starim menadžmentom:

Moram priznati da su one opstale, tih pet fabrika, najviše iz razloga što je menadžment bivši, tih državnih fabrika, privatizovao te fabrike i oni su znali kako treba nastaviti da se radi u tim fabrikama. Jest da su imali poteškoća, smanjili broj radnika, izgubili tržište itd. Ali ipak, te fabrike i dan-danas rade sa smanjenim brojem radnika. Što hoću da kažem? Da je u procesu privatizacije odabran pogrešan metod i način privatizacije podjelom vaučera svim građanima RS-a, a nije posebno valorizovan rad radnika u toj fabrici i menadžmenta te fabrike.

Termin „privatizacija“ sindikalci tako retko koriste bez određenog prefiksa. Najčešće kovanice jesu „pljačkaška privatizacija“ i „špekulativna privatizacija“. Prva ukazuje na to da privatizacija nije bila sprovedena po pravnim propisima. Ili čak i da formalno to jeste slučaj, da je pravni okvir postavljen na netransparentan način, koji je favorizovao određene uske krugove (Fatima Fazlić svesno koristi izraz „zakonita pljačka“). Model „građanske privatizacije“, u kojem se društvena svojina deli celokupnom stanovništvu, vidi se kao paravan iza koga se imovina na kraju presipa u privatne džepove odabranih. Model tenderske privatizacije jednom pravnom licu percipira se još gore – kao zeleno svetlo za direktno mešetarenje novopečenih biznismena.

Ovde dolazimo do drugog termina: „špekulacija“. On ukazuje na skrivene motive i navodni manjak industrijske kulture novih vlasnika preduzeća. Naime, nove gazde, koje ranije nisu imale dodira sa privredom, fabrike nisu videle kao proizvodne kapacitete u kojima bi se mogao oploditi kapital, već kao zemljište za dalju preprodaju i špekulaciju na tržištu nekretnina. Nasuprot ove prakse ispitanici postavljaju ideal postepene, pravno uređene

privatizacije koja bi društvenu imovinu predala u ruke ljudi koji su neposredno zainteresovani za unapređenje poslovanja – pre svega samoupravnih direktora, ali i radnika samoupravljača koji bi u svojstvu akcionara suodlučivali sa bivšim/novim rukovodiocima/vlasnicima.

Za razliku od sindikalnih funkcionera, obično članstvo ne pravi tako jasnu diferencijaciju između „dobrih i loših“ modela privatizacije. Za njih se serija različitih zakona o privatizaciji – od početka devedesetih do danas, pa čak i raniji oblici finansijske participacije u radu preduzeća u okviru samoupravljanja – poima kao vrzino kolo u kome se radnici i radnice stalno primoravaju kupiti i doplatiti nešto što je ionako njihovo:

Prvi put kad sam počela u „Diti“ raditi, „Dita“ je digla velike kredite, i ti su se krediti trebali vraćati, i normalno da je plata tada bila manja kada smo počinjali raditi jer, bože moj, vraćaju se, pa moraju se vratiti krediti. Znači, vraćaju se krediti i ja primam platu od koje sam mogla fino, pristojno živjeti. Tada je prvi put. A drugi put kad je, ovaj, dionice Ante Markovića. Treći put sam digla kredit kad je, ovaj, treba da kupim od države, nešto što je, što su oni rekli da je to moje. Jer fabrika je, svi mi znamo da je bilo: fabrika pripada radnicima, fabrike radnicima. I hajde, znači, nešto što je moje, ja opet idem, dižem kredit i kupujem.

Intervju sa Eminom Busuladžić takođe otkriva da se prednosti „insajderske privatizacije“ možda ipak vide uveličanim „u retrovizoru“, iliti nakon mučnog iskustva podele sertifikata i tenderske privatizacije. Interese direktora, koji su često uspevali otkupiti kontrolne pakete akcija, i radnika, kao malih akcionara, nije bilo lako izmiriti ni u prvobitnom modelu privatizacije:

Ja sam digla deset hiljada, sa svojom platom sam ja to mogla fino da pokrijem, ali kako će mi sad neko reći da je moj direktor dao sto, sto pedeset hiljada sa platom od dvije hiljade. Kako će odbijati? Nisu, oni su samo na papirima pokazali, papirologijom, da su oni dali tolike pare i da bi imali, znači, većinu u skupštini i da bi o svemu odlučivali, znači. Kupila sam fabriku, nemam pravo nikakvo da učestvujem u radu svoje fabrike! Znači, mogli su jednostavno raditi šta su htjeli u skupštini, dioničari, jer bili su većinski.

Emina Busuladžić

Koliki značaj radnici i radnice pridaju privatizaciji preduzeća u njihovim životima govori i činjenica da svojinsku transformaciju često porede s ratom, ili tvrde kako je ratne godine bilo lakše preživeti od onoga što je usledilo nakon gašenja proizvodnje i stečajnih postupaka. Ovo je posebno slučaj u sredinama koje nisu bile na prvim linijama fronta i gde je proizvodnja tokom rata bila nastavljena u minimalnom obimu:

U nas je bilo... čak smo i u ratu imali dobre plate, ko je radio. Ja sam bio u ratu, ja sam bio dobrovoljac, branio ovu državu. Međutim, ko je radio, kod nas i u ratu imao je plate, imao je pakete, imao je viškove, sve je imao isto kao da je radio. Eh, kad je stao rat i kad je država preuzela fabriku u svoje ruke, da bude stoprocentni vlasnik vlada kantona „Aide“, onda je „Aida“ počela da tone...

Hasan Užičanin

Pa, znate šta... sve mi je ovo bilo naporno, jako naporno, i ova cijela borba, pa, vjerujte, ovo je jedna vrsta rata (smijeh), da ne kažem drugačije. Rat me prošao super kako je ovo, ovo je bilo gore nego ratno stanje, vjerujte. Ja sam u ratu super prošla, ništa nisam osjetila. Ni gladna, ni žedna. Livno je stvarno super prošlo, to moram

da kažem... Zнала sam dosta puta biti tako ogorčena na cijelu ovu situaciju i dosta puta sam se znala zatvoriti i sama, pa se isplakati tako jako gledajući ovu nepravdu, šta se radi i kako uzimaju moje zakonsko pravo. I kako mi ne daju ono moje, pa onda skupim hrabrosti pa kažem: „E pa... neću biti kukavica“, i onda se baš, da ne kažem drugačije, naoštrim i kažem – idem dalje, idem protiv njih. Nema veze ako sam sitna mrvica za njih, ja sam tu, u tom krugu. Ma ne moram dobiti neka, ali hoću da se zna istina, e to. I ovo mi je važnije – da se zna istina, nego bilo šta da mi neko plati, nema tih novaca, nema.

Jasmina Donlagić

Za razliku od dominantnog, neoliberalnog diskursa, u intervjuima se privatizacija i rezultirajuća deindustrijalizacija privrede ne pojavljuju kao logičan ishod unutrašnjih manjkavosti socijalističke privrede. Sindikalni funkcioneri i članstvo ne vide svoje bivše fabrike kao nekokurentna i troma preduzeća koja su bila osuđena na propast na otvorenom tržištu. Naprotiv, proces propadanja industrije u društvenom vlasništvu vidi se kao unapred smišljen i pažljivo sproveden plan da se radnička imovina pretoči u privatne džepove. Dok sindikalni funkcioneri često ističu preduzetnička znanja bivših direktora, obično članstvo vidi kvalitet proizvoda svojih fabrika, ili potražnju za njima, kao ključan argument za mogućnost nastavljanja poslovanja u izmenjenim uslovima. Emina Busuladžić je sa svojim kolegama ponovo pokrenula proizvodnju, nakon preuzimanja fabrike u stečaju, upravo iz uverenosti u kvalitet „Ditinih“ deterdženata. Hasan Užičanin je, pak, uveren da je mogao nastaviti raditi isti posao za mašinom, uz narudžbine državnih službi:

Moraš pratiti šta se u svijetu, ici, pratiti, da bi išao u korak s njima. Mi smo išli na seminare, svjetske seminare, ovaj, za kozmetiku i deterdžente. I mi smo jedan takav imali u Tuzli, svjetski seminar,

pripremljen, koji je bio fantastičan. Ukidaju institut, dešavaju se te neke stvari koje nisu bile sasvim jasne, i sad čovjek jednostavno razmišlja, gleda, šuti, pa ne može ni sebi da vjeruje šta se to dešava... Država je imala te neke svoje ljude, i vrlo ih je lako tad moglo kupiti, i naš menadžment i sad vrši pritisak na radnike, kao ne poslujemo dobro... Mislim, to je sve vještački, kao ne ide proizvod, sve vještački.

Emina Busuladžić

A taj isti sam posao radio i poslije rata, na istoj mašini, samo što su se mijenjali novi modeli, ovo-ono, ali isti sam posao radio... Al' nije, nije niko dao, nije se dalo, mi pravili HTZ cipele za slovenačku policiju, i to preko privatnika. Privatnik jedan iz Travnika, čovjek dovukao, mi uradili, platio nama toliko, on digao duplo više. Možemo njima, a ne možemo našim specijalcima to raditi? Al' ne može, to je neko zacrt'o da to tako bude i tako je i bilo.

Hasan Užičanin

Pa jesu, predlagali su, normalno da jesu, da se spasi firma, da ljudi ostanu na poslu, da se radnici vrate na posao, da se to ne radi, da se sačuva firma. Ma nije se moglo. Ne, nije bilo šanse! Nema, ta odluka je pala, da to mora tako biti, privatizacija i nema druge, i to je tako i urađeno. Nije se moglo to ništa promijeniti. Ali, vidite, za igru slučaja još uvijek postoji ta državna firma „Opskrba“. Još uvijek, vidite to. (smijeh). A nigdje firme, samo skladišta, i postoji direktor, samo direktor (smijeh).

Jasmina Đonlagić

Poslednja rečenica Hasanovog citata, kao i citat Jasmine Đonlagić, ukazuje na fatalističku nit koja se provlači kroz intervju. Uprkos veri u sopstvenu umešnost u poslovanju i ubeđenosti u fingiranu („veštačku“) prirodu

stečajnih postupaka, retko ko od ispitanika misli da su se društveni konflikti mogli razrešiti na drugačiji način. Gorko iskustvo poraza i percepcija protivnika kao svemoćnog aktera koji planira unapred (po rečima Velke Odžaković: „Uvijek je vlast na korak ispred.“) čini da sagovornici odbacuju mogućnost alternativnog puta. Viđenje događaja koji su se desili tokom protekle tri decenije kao neizbežnih utiče i na viziju budućnosti, iliti njenog manjka:

Ja sam uvijek govorio, evo i sad kažem, omladinu savjetujem samo da bježi odavde. Ovdje nema perspektive za omladinu, pogotovo za omladinu ko što je moje dijete, što je ovako i ono. Ovdje ima perspektive za djecu političara, djecu kriminalaca, djecu tajkuna, za njih ima. A za običnu omladinu nema. I volio bih, svako dijete koje može, da ode iz ove države, koje imalo ima pameti i mozga, jer ovdje nema, ovdje ni fakultet ne važi, ovdje ne važi ništa, ovdje ništa ne važi, samo važi da bježiš odavde. I vidite kol'ko bježi naroda, neće ostat' niko... Nema, ja da mogu, ja bih sad otiš'o, al' nema, meni je pedeset osma godina, ja nemam gdje. Ja ovdje moram čekat' smrt i ništa drugo. Volio bih, ja još mogu u obući radit'. Ja još na svojoj mašini mogu radit', sposoban sam, ali neće me niko baš zbog protesta, zbog... Nisam ja lopov, nisam ja kriminalac, ja sam samo tražio ono što treba da tražim, ja nisam ništa, ono, da sam uradio išta loše. Osim, ono, što sam tražio, što me pripada. A šta ćeš, ne možeš promijenit' ništa. Promijenit' ne možeš ništa, narod se ušutio.

Hasan Užičanin

Hasan Užičanin nije jedini svedok koji kroz razgovor deli utisak kako je borba uzaludna, a stanovništvo pasivno. Sindikalni funkcioneri često ispoljavaju iznenađenost i frustraciju u vezi s navodnom nespremnošću članstva da se angažuje za svoja prava. Osećaju se eksponiranim u pregovorima sa gazdama, bez podrške baze. Radnici se opisuju kao individue sa manjkom svesti

o potrebi organizovanja ili kao ucenjeni ljudi bez slobode izbora. Ljubinka Knežević govori o neprijavljenim radnicima koji su spremni da saučestvuju sa gazdama sakrivajući se od inspekcije rada i radnicama koje pristaju na rad ispod zakonskog minimalca pa tako gazdi „na ruke“ vraćaju deo isplaćene plate. Usled stepena obespravljenosti ljudi koji su dolazili na vrata njene sindikalne kancelarije u Višegradu, ona ih se seća više kao robova, nego radnika. Štrajkače opisuje kao žrtve pre nego kao borce:

Recimo, jedan štrajk koji se meni, ovako, urezao dosta u sjećanje bio je štrajk u fabrici mašina u Goraždu. To je bila jedna velika fabrika. Bilo je negdje oko sedamdeset radnika zaposlenih, to je jedan privatnik bio uzeo, i kad je došao tu da kupi tu fabriku, sazvao je sve te radnike i rekao kako je njemu žao tih ljudi kad on vidi kako oni žive, da je on došao da on njima pomogne, da će on sve za njih uraditi, da oni izdržavaju svoje porodice, da mogu ljudi. Oni presrećni, jadni radili i dan i noć i ne znam ni ja. Malo pomalo, dok je to on izvukao što je mogao da izvuče, i nema... firma treba da prestane da radi, ne može on to više da izdrži. Pa skoro dva mjeseca su ljudi štrajkovali i ja sam jedno petnaest dana svako jutro sa njima išla u sedam sati na kapiju. Ljudi su lijegali pod auta. Ljudi su nosili pištolje u džepu. Meni čovjek pokaže pištolj i kaže: *Vidi*. Kažem ja: *Šta hoćeš?* Kaže: *Ubit ću ga*. Ali zamislite kad se skupi tih ljudi u fabriku, i mi molimo njega da dođe da pričamo sa njim. I vidite, recimo, da jedno od tih možda pedeset ljudi, njih dvadeset plaće. Ali ljudi stari, nisu to djeca, nisu to mladići, nisu, to su stari ljudi već pred penzije. Plaču kao mala djeca.

Sažaljenje se pretvara u osećaj uvređenosti u momentima kada radnici ne isprate mobilizacije sindikalnog vođstva. Sagovornici iz SSRS-a ističu kako su se osećali povređeno prilikom mobilizacija protiv novog zakona o radu

u Banjoj Luci tokom 2015. jer su navodno doživeli kako im se podsmeva omladina koja sedi po kafićima:

I ono što je još gore ta omladina sjedi u tim kafićima i smije se nama, koji idemo tamo i borimo se za njih. Ovako, uglavnom su to neke prosječne godine ili stariji, bilo je i mladih, ne mogu reći, ali malo manje. Pa kažem, ko će se izboriti za vaša prava, sindikat, sindikat je taj radnik, nisam ja sindikat kao neko ko je gore tu, vršim taj neki posao za njih. Ne mogu da shvate da su sindikat sami oni i da treba da se pobune.

Velka Odžaković

Sagovornici koji su inicirali organizovanje na svom radnom mestu takođe izražavaju osećaj izdaje kada se radi o kolegama koje se nisu pridružile štrajku ili su tokom sukoba stale na stranu menadžmenta:

Znači, u toj „Diti“ ... To su bili rekordi, to je se išlo s pjesmom na pos' o, to su bila druženja, jako puno i brakova bilo. Djeca u školu, djeca na fakultetu, ispite smo mi skupa preživljavali naše djece, a to govorim samo da kažem, znači jedan dug period imaš te svoje prijatelje i onda te oni nakon trideset, trideset pet godina napuste. Idu protiv tebe i da se okrenu nekom novom, ko je tek tu došao... i da rade protiv, ne protiv mene, nego protiv svih tih radnika tu. To su neke stvari koje ja neću nikada moći da prihvatim. Ovaj, to kad smo krenuli u štrajk, pa kada smo se podijelili, znači pola radnika je, mislim podosta je stalo uz mene, ali je jako puno njih stalo uz direktora. Znaš, čovjeka koji je par godina tu, koji je došao, koji je opljačkao, koji se izivljavao na radnicima, i ti ideš, njemu se klanjaš, okrećeš leđa tim ljudima trideset pet godina. Da l' je to radno mjesto, da l' je to neka veća plata, da l' je to neko mjerilo vrijednosti... Za mene nije, za mene nije.

Emina Busuladžić

Većina sagovornika sleže ramenima kada se zapita o razlozima za navodnu pasivnost radnika:

... Imate onda ovaj dio da se ljudi, imam osjećaj ko da ih je, ili je strah, ili neznanje, ne znam ni ja šta je, da se boje boriti se za svoju platu i za svoj status. Šta se tu desilo? Eh sad, tu bi dobro bilo i ovi sociolozi koji se tim bave da vide šta se tu desilo. Čak bilo je tih... koji su prije rata bili bučni, odjednom poslije se nešto izgubili, u tom dijelu. Ne znam šta se tu desilo. Ne mogu ni ja to baš da dešifrujem.

Obrad Belenzada

Istraživanje nije imalo dovoljan opseg da dublje preispita teze sindikalnih vrhova o nedostatku podrške iz baze za odlučnije delovanje. Ovakve izjave svakako se ne smeju usvajati nekritički. Treba uzeti u obzir i mogućnost da su posredi izgovori za nedovoljno temeljnu pripremu mobilizacija ili nedostatak ugleda sindikalnog vođstva među članstvom. No, intervjui zaista daju za pravo tvrdnjama o osećaju nemoći među aktivistima na terenu. Neki od mogućih razloga za ovo raspoloženje koje sagovornici navode jesu tranzicijski šok i manjak organizacione kulture samostalnog nastupa nasleđen iz SFRJ. Ispitanici svedoče o zbunjenosti radnika koji su godinama čekali da se razreši stečaj njihovih preduzeća. Bivši industrijski radnici našli su se u krizi identiteta i poljuljanog samopouzdanja nakon gubitka posla i odbijanja države da prepozna njihovu vrednost:

U roku od dva meseca, nepuna dva meseca, devet firmi, velikih firmi, negdje oko 2.000 skoro radnika je ostalo na ulici, sa knjižicom u ruci, ne znajući ni što. Sa nepovezanim radnim stažom, sa neisplaćenim platama... I, recimo, jedan momenat koji sam ja zapamtila: došao je čovjek u kancelariju, drži u ruci knjižicu, a čovjek možda sadašnjih mojih godina, ako ne i koju godinu možda mlađi.

Godinu-dvije, al' tu negdje. I čovjek plače, kaže – hoćete li mi samo reći šta sam ja sad? Ili penzioner, ni penzioner, ni radnik, ni ja ne znam šta ću...

Ljubinka Knežević

Radništvo je u tranziciju ušlo nespremno usled paternalizma komunističke partije. Klasni identitet radnika u samoupravljanju u velikoj meri oslanjao se na državu i društveno-političke organizacije. U momentu kada su svi ideološki mehanizmi koji su podupirali radničku klasu kao politički subjekt nestali, a na ceni bili drugi identitetski okviri, poput statusa ratnih veterana ili nacionalne pripadnosti, radnicima i radnicama bilo je teško da nastupaju sa nekadašnjim samopouzdanjem i sigurnošću da će neko saslušati njihove zahteve. Dodatni problem bio je manjak iskustva sa nezavisnim organizovanjem odozdo. U bivšem sistemu, čija je politička elita pravdala svoje pozicije istorijskom misijom unapređenja društvene pozicije radnih ljudi, postojalo je mnoštvo institucija koje bi po automatizmu na sebe preuzimale odgovornost za rešavanje radničkih pitanja. Kao što smo već napomenuli, sagovornici bez pozicija u sindikatu nikad nisu bili aktivni u radničkom pokretu za vreme SFRJ i odvažili su se javno delati tek kada im dešavanja više nisu ostavljala izbora, tj. nakon što su im nove gazde ozbiljno ugrožavale prava. Većina njihovih kolega je umesto kolektivne borbe izabrala individualno snalaženje ili izlaz u vidu migracije i penzionisanja.

U ranijem periodu ko je podnio mobing, nasilje... to se nije ni pominjalo jer znalo se da to, vrlo malo toga je i bilo. Neću reći da nije bilo, vjerovatno je bilo, ali vrlo malo. Država je bila žestoka po tom pitanju, tako da, niste vi imali, kakav mobing, uvijek si imao zaštitu neku, ako ne štiti sindikat, ne znam, inspekcija, štiti partija. Partiji pošaljesh pismo i odmah je reakcija bila drugačija. Svi su oni razmišljali o tome.

Obrad Belenzada

Niko nije slutio da će biti rat. Niko nije slutio da će doći štrajkovi. Ja sam za štrajkove samo čula na televiziji, u novinama, tako neki štrajk. Nisam znala šta je štrajk. Kako naš svijet kaže: dok te ne zasvrbi, nećeš se počesati'. E tako je i nama bilo. Znači, vrlo dobro sam osjetila štrajk i radi čega štrajk, i osjetila sam ga dobro na svojoj koži. I to možda moje da kažem neznanje ili ta uljuljanost u tom socijalizmu, pa smo se poprilično napatili.

Emina Busuladžić

STARI KONCEPTI ZA NOVO DOBA

U prethodnom delu osvrnuli smo se na tezu kako je paternalizam komunističke partije nad radničkom klasom uslovio teže snalaženje radnika unutar tržišnih odnosa i nove klime otvoreno neprijateljskog stava novih vlasnika i države prema radništvu nakon raspada SFRJ. Ukazali smo na kritiku koju sindikalni vrhovi u BiH često upućuju na račun naizgled nezainteresovanog članstva koje navodno očekuje da se njihovi sindikalni predstavnici izbore za boljitak bez aktivnog učestvovanja odozdo. Kao jedno od mogućih objašnjenja za ovu pojavu pomenuli smo nasleđene obrasce pasivnog držanja radništva iz perioda državnog socijalizma. Međutim, koncepti kojima se rukovode sindikalni rukovodioci takođe se jako sporo menjaju u novim okolnostima. Njihova shvatanja industrijskih odnosa, uloge države u privredi i veze sindikata i politike u velikoj meri nasleđena su iz poznog perioda radničkog samoupravljanja, iliti iz vremena kada je većina kadrova koji su vodili sindikate tokom devedesetih i dvehiljaditih godina prvi put stupila na visoke pozicije u SSSBiH.

Jedna od tema koja se često ponavlja u rezonovanju sindikalnih činovnika jeste težnja ka uspostavljanju „mikrokorporativizma“ ili saveza sindikata sa direktorima preduzeća.²⁵ Tokom postojanja SFRJ interpretacije i prakse radničkog samoupravljanja oscilirale su između egalitarističkog koncepta,

25 Za detaljnije objašnjenje mikroklijentelizma vidi: Goran Musić, *Making and Breaking the Yugoslav Working Class: The Story of Two Self-Managed Factories* (CEU Press, 2021).

politički artikulisanog u savezu manuelnih radnika i političke elite, i liberalnog principa, koji je uporište nalazio u korporativističkoj kooptaciji samoupravnih tela koju je vršio menadžment na nivou preduzeća.²⁶ Liberalno razumevanje radničkog samoupravljanja uzelo je primat u SSSBiH tokom već opisanog protržišnog reformskog talasa početkom devedesetih.²⁷ Prevaga reformskih snaga u sindikatu donela je specifičnu formulu otvaranja ka kapitalističkoj transformaciji kroz postojeće korporativističke saveze direktora i radništva na nivou preduzeća („radničko akcionarstvo“).

Kao što je napomenuto u odeljku „sindikata za vreme rata“, podrška sindikata kadrovima u privredi nasleđenim iz SFRJ bila je jedna od bitnih odlika industrijskih odnosa u RS-u tokom prvih godina rata i tranzicije:

I dobar dio direktora, bar ovih velikih sistema, isto bili izuzetni, dok nisu ovi stigli sve to izmijenjat'. Al' nisu ni mogli tad, jer do rata oni nisu ni mogli u suštini puno na to uticati, jer ne bi ni dali. I njih je hiljade radnika, ne da smjenu direktora, ko će ga promijenit', nije ni moglo. Mislim da taj dio, to jezgro se održalo.

Obrad Belenzada

... Bukvalno radnici do maja 1993. godine su i dalje, bez obzira što je nastupio rat, upravljali fabrikama sa svojim direktorima putem radničkih savjeta, iako je bilo nelegalnih pokušaja opštinskih vlasti, pa i republičkih, da neke stvari mijenjaju sami, mimo radničkih savjeta, ali *de jure* se to nije moglo raditi jer zakoni iz radnopravne oblasti koji

26 Vidi: Danijela Dolonec, „Preispitivanje 'egalitarnog sindroma' Josipa Županova“, *Politička misao*, 51, 4 (2014), 41–64. i Marko Grdešić, „Mapping the Paths of the Yugoslav Model: Labour Strength and Weakness in Slovenia, Croatia and Serbia“, *European Journal of Industrial Relations*, 14, 2 (2008), 133–151.

27 Vidi prvi odeljak „Poslednje godine radničkog samoupravljanja“.

su regulisali rad i privrede i preduzeća su poznavali radničke savjete i odluke radničkih savjeta i direktora kao inokosno-poslovnih organa.

Danko Ružičić

Koncept korporativizma koji se implicitno pojavljuje u intervjuima pretpostavlja uniformnost interesa menadžmenta i zaposlenih. Kao u decenijama u kojima je dominirala društvena svojina, „privreda“ se i u kapitalizmu pojavljuje kao zajedničko dobro oko koga se direktori i radnici trebaju ujediniti i odbraniti preduzeća od pogubnog uticaja države i politike. Uloga sindikata po ovom rezonu jeste da pruži prostor za usaglašavanje zajedničkih ciljeva na nivou preduzeća i države. Obrad Belenzada tako navodi kako su sindikati metalnih radnika u RS-u čak inicirali formiranje udruženja poslodavaca metalne industrije sa istaknutim direktorima velikih preduzeća. Poslodavci i radnici bi, dakle, po njemu i ostalim sindikalnim funkcionerima, trebali gajiti sopstvene moduse usaglašavanja interesa, nezavisno od države i zvaničnog okvira tripartitnog dogovaranja:

Mislim da fali ovdje, u tom vođenju dijaloga, odnos radnik – poslodavac, čak ja i ne mislim da tu vlada treba uopšte biti, dobrom u privrednom dijelu. Nama trebaju poslodavci, nama radnici i poslodavci i radnici iz privrede. Njihov isti je cilj. Gde je njihova razlika? Razlika je samo to oko para koje su zaradili, kako ih podijeliti. Samo tu se razlikuju, a ostalo je sve isto. Ako firma ne radi dobro, nema tržišta, gube i jedni i drugi.

Obrad Belenzada

Uglavnom to sindikat, da kažem, uvijek nekako gura da se ide taj dijalog, da jača dijalog, da zajedno radimo na tome da bude nam bolje svima, ne samo radnicima, jer vi nemate... Ako nema privrede, ako nema tih poslodavca, nema ni radnika... Ali, ovaj, puno je pitanja

koja bi trebala i bez vlade, i da se dogovore socijalni partneri, sindikat i poslodavci, pa da zajedno nastupaju i idu prema vladi, da malo se ojačaju, tu poziciju, i da budu zajedno jači partneri, jer nikad vam vlada neće nešto dati, ako vi to nećete izboriti.

Velka Odžaković

I mislim da će doći to vrijeme, zaista, kada će prestati ovo ludilo da poslodavac shvata osnivanje sindikata direktno suprotno svojim interesima, povećanju profita i dobiti u toj kompaniji. Naprotiv, ja mislim – dobrom saradnjom između poslodavca i sindikata u fabrici doći će do veće produktivnosti, doći će do veće proizvodnje, do boljih proizvodnih i finansijskih rezultata u toj fabrici. I samo socijalnim dijalogom se do toga može doći, da bi radnici i bili zadovoljniji, da rade i da su produktivniji na svome radnom mjestu. Na kraju krajeva, to pokazuje bivši sistem... kada su radnici zajedno sa menadžmentom upravljali svojim fabrikama i donosili odluke i o povećanju plata i o smanjenju plata radi ulaganja u novi razvoj itd. Ja znam da mi više ne možemo upravljat' sa svojim poslodavcima, uglavnom su oni samostalno vlasnici... Ali zadovoljan radnik je znak uspjeha u toj fabrici u smislu povećanja proizvodnje i boljih finansijskih rezultata...

Danko Ružičić

Imajući u vidu opisanu težnju ka dogovornoj kapitalističkoj ekonomiji, ne čudi da većina sagovornika navodi nove vlasnike i direktore preduzeća koji ne dele nasleđene vrednosti u industrijskim odnosima kao glavne suparnike radničke klase. Novopečene ekonomske elite, koje se u RS-u i FBiH vezuju za rat i nacionalističke političke partije, doživljavaju se kao neobrazovane, nekompetentne i kriminogene skupine koje su okupirale privredu i državu bez sluha za potrebe radnika i bez želje da unapređuju zatečeni kapital:

Direktori, direktori. Direktori su ti bili koji su govorili – šta vi nama ovamo dovodite, nema više samoupravljanja, kakva riječ radnika, nije ovo komunizam, nije vam ovo samoupravljanje, na to zaboravite, ko hoće neka radi, ko neće neka ide, i tako.

Ljubinka Knežević

... Njih je bilo značajan broj ljudi, koji nije mogao da bude domaćin ni u svojoj rođenoj kući, koja je imala dva, tri člana. On je kupio fabriku neku, gdje je radilo nekad hiljadu ljudi i sad da on uspostavi sistem, niti je imao obrazovanja, niti znanja, niti bilo šta, a niti novaca. Kupio je to za te, nažalost, certifikate i, uglavnom, to ti je bila trgovina nekretnina... pogodovanje nekretninama pojedinim ljudima iz političkih elita... su to kupovali, kasnije preprodavali...

Edhem Biber

... Gledala sam ih kao pohlepne i gramzive ljude. Najčešće su to bili potpuno neobrazovani ljudi. Bez... čak, recimo, vrlo često zapravo su imali kriminalnu prošlost. Evo, mi znamo jednoga današnjeg uvaženog poslodavca (smijeh)... tajkuna koji ima šest pravomoćnih presuda za kriminal, kriminalne rad... već od prije rata. Evo, to je profil ljudi koji su privatizirali firme.

Zulka Baljak

Zdravorazumska kritika sa liberalnih ekonomskih pozicija često pretpostavlja da radnici u tranziciji priželjkuju veći uticaj države u privredi. Interesantno je uočiti da sagovornici u intervjuima retko kada pozivaju na intervenciju države u industrijske odnose. Podozrivost prema „etatizmu“ vuče korene iz radničkog samoupravljanja, gde su radni kolektivi imali deklarativno pravo da slobodno raspolažu viškom dohotka stvorenog unutar preduzeća, autonomno od „birokratskog voluntarizma“. Jačini ovog sentimenta sigurno je

dodatno doprinelo loše iskustvo ratne nacionalizacije privrede koja je bila uvod u opštu privatizaciju, kao i serija posleratnih stečajna u neprivatizovanim preduzećima koji su se dogodili pod direktorima što ih je postavila država. Država se, dakle, vidi kao instrument neproizvodnih društvenih snaga koje stoje naspram privrede, poput privatnika špekulanata, političkih partija i mafije. Paradoksalno, sagovornici su uvereni da država u tranzicionoj BiH ima mnogo veći uticaj na privredu nego u vreme državnog socijalizma:

Znači, ovaj jadni narod, radni čovjek za neprijatelja... ima državu. Od porezne, od inspekcije, od pravosuđa, od sudova, od stečajne mafije. Prije par godina sam jednom novinaru rekla... svaka država ima svoju mafiju, samo naša mafija ima državu, a to je žalosno.

Emina Busuladžić

U proizvodnji odmah krenuli poslije rata problemi. Pošto je, poslije rata vlada je uzela fabriku da bude vlasnik. Vlada je bila vlasnik 90%, vlada je postavljala direktore, imenovala nadzorne odbore, vlada je to sve radila.

Hasan Užičanin

Imate preko puta sebe direktora, a nije problem direktor. Problem je tebi oni u vladi. Onda ja često kažem... postave direktora, i država i partija i privatnici, i onda kaže profit tvoj mora biti toliko, meni moraš davati. E onda država porez uzme i njoj koliko treba, i ono što ostane ostalo je direktoru i radnicima, eto podijelite ovo što nema.

Obrad Belenzada

Deo objašnjenja za tako jak animozitet prema državi jeste verovatno i osećaj nemoći da se na nju utiče putem političkog organizovanja. Iako većina sagovornika otvoreno kaže da su u jednom momentu bili članovi ili simpatizeri

levih političkih partija proisteklih iz nekadašnjeg Saveza komunista BiH (SDP, Savez reformskih snaga Ante Markovića), svi su uvereni da bi sindikat i radnički pokret mogao samo da izgubi uključivanjem u političku borbu. Kadrovi SSSBiH i SSRS-a shvataju sindikalizam, borbu za prava radnika i svoju dosadašnju praksu kao jasno odvojenu od političke sfere. Ovakvo samopoimanje u protivrečnosti je sa imidžom koji sindikati imaju u javnosti. Mediji u BiH često dovode sindikalne lidere u vezu s vladajućim partijama.²⁸ Istovetno mišljenje u intervjuima su izneli i bivši funkcioneri ETUC-a. Možda baš poučeni gorkim iskustvom manje ili više formalnih sporazuma sa političkim partijama, sindikalni funkcioneri i aktivisti na nivou preduzeća vide pravljenje platformi sa političkim partijama kao opasan potez koji bi vodio iskorišćavanju radnika i podeli članstva po političkim linijama. S druge strane, otvoreniji su za ideju osnivanja sopstvene političke partije. Upoznati su s tim konceptom iz razmena sa zapadnoevropskim sindikatima, ali i dalje postoje nedoumice kako bi pomirili politički aktivizam sa dominantnom vizijom „čistog sindikalizma“:

Ja ne volim nijednu stranku u sindikatu. I ja sam to rek'o, mene sindikat ne interesuje ako će stranka biti u njemu.

Hasan Užičanin

... Ne bih više u tu politiku, ovaj... to je kurva, a njoj nije vjerovat'. Za sva vremena sam s tom politikom završila, i eto, ne!

Emina Busuladžić

Uloga sindikata u svakom sistemu, pa i u socijalizmu i kasnije u tranziciji, prelazu na kapitalizam, trebala bi biti ista. Borba za radnička

28 Belma Buljubašić, „Sindikati: najslabija karika bh. radničkog pokreta“, *Bilten*, 23. 7. 2018, <https://www.bilten.org/?p=24407>

prava, za bolje plaće, za bolje uslove rada, tako da smo se mi trudili u savezu sindikata, bar dok sam ja bio, da ne upadnemo u zamku nekih političkih igri ili da eventualno neka politička stranka nas koristi i sa nama se poigrava. Tako da smo se mi trudili da stvarno budemo samostalni, nezavisni, nestranačka, nepolitička organizacija, da budemo istinski radnička organizacija.

Sulejman Hrle

Jer ne može... opasno je na takav način jednu instituciju koja se bavi nekim opštim stvarima, inicijativama, usredsrediti je u nekom pravcu, gdje moraš imati određeni ili u koaliciji ili u opoziciji nema dalje, i priklanjati se određenim drugim političkim opcijama. To bi samo razorilo sindikalni pokret ovdje, i ja sam bio apsolutno protiv toga. Iako sam i dan danile socijaldemokratski nastrojen, odnosno imam taj socijalni odnos prema svim ovim problemima i volio bih da društvo na takav način funkcioniše.

Edhem Biber

Onda smo mi razmišljali o formiranju neke partije od strane sindikata, ne znam koliko ta ideja sad živi, ali nikad je nismo doveli do kraja. Uvijek mi to mislimo, trebalo bi to, trebalo bi formirati. E, da li bi se mi sada udaljili od sindikata kao partija... da li bi i mi zaboravili te probleme radnika... e to je sad veliko pitanje. I kako bi se to inače odrazilo u društvu? Jer smo gledali u Švedskoj, kad je bila njihova partija, ne mogu se sjetit' kako se zove, ja sam jednom bila tamo pred izbore, kako oni to rade, diskutuju, jer to je bila partija gdje je sindikat uključen, imaju svoje predstavnike... I kad je ta partija izgubila izbore, onda je sindikat nekako izgubio tlo pod nogama, mada je još uvijek jak sindikat i tako dalje. To je jako osjetljivo pitanje i mislim da još uvijek, to je moje lično mišljenje, u BiH nisu sazreli

uslovi da se formira ta jedna radnička partija, jer je toliko partija da se tu pogubilo sve, svaki smisao.

Velka Odžaković

SAVEZI, GRANE, ODBORI...

Reforma SSSBiH 1990. godine označila je promenu u logici organizovanja sindikata. Umesto saveza organizovanog prevashodno po teritorijalnom principu, koji je akcenat stavljao na aktivnost u opštinskim većima i njihovu vezu sa centralnim predsedništvom, SSSBiH je postao krovna organizacija granskih sindikata formiranih po delatnostima. Dva najveća sindikata u BiH tako baziraju svoj rad na funkcionalnom principu, gde je fokus na organizovanju po delatnostima, dok centrale saveza, po pravilu, koordinišu rad granskih sindikata i preuzimaju samo pitanja od opšteg značaja, poput zakona o radu, opštih kolektivnih ugovora, itd. U praksi, pak, linije podele odgovornosti često su nejasne ili se preklapaju. U zavisnosti od nivoa na kome je sagovornik bio aktivan često se čuju prigovori na mešanje saveza u rad granskih sindikata i obratno.

Svi sagovornici ističu kako su članstvo i mediji zadržali staru predstavu sindikata, pa se tako, po pravilu, obraćaju direktno savezima, umesto granskim sindikatima. Obrad Belenzada pak tvrdi kako se ne radi samo o okoštanim navikama članstva, već i savezi nastavljaju raditi sa starim mentalitetom po kome se oni pitaju za sve. U protekle dve i po decenije predsednici saveza uspostavili su običaj direktno se upuštati u pregovore s poslodavcima u lokalnim štrajkovima. Podrška s vrha obezbeđivala je medijsku vidljivost i stavljala poslodavce pod dodatan pritisak. Međutim, ova praksa takođe pokazuje strukturnu slabost sindikata i zavisnost od individua na visokim pozicijama.

Za bivšeg Predsednika SSSBiH Sulejmana Hrleta odlazak na lokalne štrajkove bio je izraz posvećenosti poslu i brige za članstvo:

... Bilo je uobičajeno, pogotovo u medijima, gdje god u BiH izbije štrajk, da obavezno ide predsjednik saveza i predsjednik granskog sindikata... Tako da, pravo da vam kažem, ne mogu reći da sam volio da idem u štrajk, već sam smatrao da svojom nekom aktivnošću, pa ako mogu da kažem kao pravnik i nekim pravničkim znanjem, često sam doprinio da se taj problem u štrajku riješi i da poslodavci prihvate zahtjeve radnika, jer ipak, kad sam ja tamo kao predsjednik saveza malo, i poslodavci imaju drugi odnos, već kad su sami sa radnicima.

Sećanja radnika štrajkača na posete viših sindikalnih tela tokom pregovora ipak nisu pozitivna. Prisustvo sindikalnih funkcionera možda jeste obezbjeđivalo trenutnu medijsku pažnju i veću pozornost lokalnih vlasti, ali je, po aktivistima na terenu, bilo kratkotrajno i neučinkovito. Hasan Užičanin i Emina Busuladžić smatraju da su predsedništva saveza i granskih sindikata uglavnom zainteresovana za stabilan priliv članarina, dok pružaju malo toga zauzvat, posebno u momentima kada usled stečaja radnici nisu u mogućnosti da podmire svoje obaveze prema sindikatima. Vođstva sindikata se, iz njihove vizure, u pregovorima pojavljuju kao eksponenti vlasti pre nego predstavnici radnika i radnica.

Krovni sindikat, glavni, mi smo plaćali sve članarine dok smo mogli, dok smo imali. Tad smo bili dobri. Kad je poslije rata, kad je krenulo, kad nemaš da plaćaš članarinu, nemaš za plate da plaćaš članarinu, e oni su pomalo počeli leđa da okreću i zato sam ja njih prozivao, gdje su onda naše pare, kad nam niste dolazili, kad smo plaćali. Tad nam niste trebali, niste nikad dolazili. Plaćali smo vam, i to dobre

pare, e sad kad mi nemamo, sad vi okrećete leđa od nas. Dođu oni... ispričaju se, onu svoju lafinu, ovo, ono, najedu se, napiju i oni odoše, mi opet ostadosmo isti. Isti ostadosmo da se borimo.

Hasan Užičanin

Jednom prilikom kad smo bili kod predsjednika skupštine... kaže – doći će vam vaš predstavnik. Ko će doć'? Kaže: Bajramović [Ismet Bajramović]. Ne, on nije moj predstavnik. Kaže on kao, doći će po službenoj dužnosti. Ja kažem: „Izlazim“. I mi smo počeli sastanak i došao Bajramović sa svojom pratnjom, onaj momenat ja sam izašla, svi smo izašli, apsolutno svi izašli! Nisi moj predstavnik, nemaš pravo to, ako te ja ne smatram. Kao onda je bilo... ne dajete... ovaj, ne izdvajamo sad za... od čega ćemo izdvajati, nemamo plate! Nema plate da izdvajam, za kad ću davati pare. Boriš li se za mene? Šta si mi dao? Imam, dopisujemo se, kaže, godinama se dopisujemo. Šta? Ništa. Apsolutno ništa. Izuzetno jedno loše iskustvo. A šta je, vlada je opet sve te ljude stavila na... svoje ljude, ljude kojima oni upravljaju.

Emina Busuladžić

Za razliku od granskih sindikata i aktivista iz baze, koji savezu prebacuju prevazilaženje svojih ingerencija i mešanje u poslove nižih instanci, sindikalni aktivisti iz saveza tvrde kako je decentralizacija otišla predaleko. Bivša Generalna sekretarka SSRS-a Velka Odžaković ističe kako kadrovi iz predsedništva saveza nemaju pravo posetiti sindikat u preduzeću bez dozvole predsednika granskog sindikata, što stvara atmosferu podeljenosti i koncentraciju moći na granskom nivou. Ljubinka Knežević potvrđuje ovaj spor oko uticaja i čuvanje interesnih sfera unutar sindikata iz drugog ugla. Kao predsednica opštinskog sindikata, ona se žestoko protivila nenajavljenim posetama predsednika granskih sindikata preduzećima u njenoj regiji. Insistirala je da uvek lično prisustvuje takvim sastancima pod pretnjom pokretanja inicijativa odozdo

za smenu predsednika grana. Ovakve prakse potvrđuju slabost struktura i supstituciju izabranih funkcija jakim ličnostima koje svojim kontaktima i uticajem garantuju sindikalnu aktivnost i vernost članstva. U situaciji kada su formalni kanali komunikacije kruti i ne postoje opšti forumi za diskusiju i obaveštavanje članstva (novine, bilteni), jedinstvo sindikata postaje zavisno od velikog broja moćnih posrednika koji razvijaju klijentelističke odnose sa bazom. Velka Odžaković tako primećuje da se na bitnim pozicijama u sindikatu konstantno smenjuju isti ljudi, koji ljubomorno čuvaju svoj uticaj:

Mislim da ne bi trebalo imati takve te liderske pozicije, pa ja sam tu lider, mene se mora pitati, nego jednostavno, mi smo svi jednaki, svi radimo na istom zadatku, svi radimo na istom poslu – da tom radniku bude bolje. I tako bi trebalo da se ponašamo i da budemo nekako puno aktivniji i da svoja akta prilagodimo. Akta nisu problem, piše tu u aktima da se ta saradnja, formiranje tih aktiva, obučavanje, obuka tih radnika, ali uvijek se vrti jedan te isti krug i ti mladi iz preduzeća i nas gore na nivou saveza, na nivou grana itd. Malo vidite novih lica, ubacujte malo nove ljude, koji će, mada, mada imate i nekad i negativna iskustva. Friedrich Ebert je baš obučavao mlade za te liderske pozicije, i on postane lider i onda odvoji svoj sindikat. I onda kažu oni: „Pa šta ću ja davati svoje mlade da obučava, da se on sutra odvoji, da mi raspe sindikat.“

Zulka Baljak u svojoj oceni funkcionisanja sindikalnog aparata insistira na sindikalnim odborima u preduzećima kao osnovnoj jedinici organizacije. Po njoj, problem je u predsednicima sindikalnih organizacija u samim preduzećima koji prihvataju pozicije po rutini i bez preteranog zanimanja za sindikalne aktivnosti. Ovakvi kadrovi navodno pristaju na formalne obaveze organizovanja sindikalnog odbora upravo kako bi sindikat držali u pasivnom stanju, a zauzvrat od poslodavaca i lokalnih vlasti dobijaju sitne povlastice. Ljubinka

Knežević potvrđuje važnost vodećih kadrova u samoj bazi. Iz njenog iskustva, u sindikalnim odborima obično sedi pet, šest članova koji samo na papiru obavljaju određene funkcije, dok se aktivnost svodi na predsednika odbora koji održava kontakt sa poslodavcem i višim nivoima sindikata. Ova nemogućnost sindikata da uključi šire članstvo u svoj rad u velikoj meri objašnjava osećaj izolovanosti u višim telima, koji smo opisali u prethodnom odeljku.

Znate gdje škripi... pri izboru vođstva sindikata. Zapravo, vrlo je malo ljudi koji hoće istinski... voditi sindikat... Jako je bitno koga izaberete da vodi sindikat... Međutim, od mnogih smo čuli ovo: „Ma eto, znaš, ovaj, nije niko htio pa meni bilo žao, pa sam se ja prihvatio.“ To je propast, to nije sindikat, to nije dobro, to ne može nikako dobro završiti. Tamo moraju biti zaista ljudi koji, koji osjećaju tu organizaciju kao neophodnu i osjećaju da mogu pomoći sebi i svojim kolegama članovima sindikata. Da zaista imaju svoja prava, da mogu utjecati na, ne samo da imaju da traže prava, nego oni imaju i obaveze... Dakle, problem sa sindikatima počinje u toj bazi... gdje ljudi kažu, eto niko nije htio pa sam se ja uzeo toga, i ne radi ništa, naravno. Možda je to i smišljeno namjerno da sindikat ništa ne radi... Ti sindikalni čelnici koji su, koji su rekli, eto niko nije htio, pa ću ja, njih je vrlo lako kupiti, njima manipulirati. Mi imamo puno slučajeva, zabilježili smo, gdje je, recimo, predsjednik sindikata pre-stao sa svim aktivnostima sindikalnim jer, jer mu je škola zaposlila ženu, gdje je predsjednica sindikata... od stranke, imenovana za direktoricu gimnazije... Znači, ti si tamo, uzeo si tu funkciju samo zato da možeš ucjenjivati ili poslodavca ili vlasti da bi dobio neku korist. Šta to znači? Da se sindikalci ponašaju jednako kao političari, a to ne bi smjeli.

Zulka Baljak

Osim trvenja oko ingerencija saveza i granskih sindikata, bitne su i geografske podele, kao i tradicionalno nepoverenje između „direktno proizvodnje“ i „režije“, ili kako se danas češće formuliše: „realnog sektora“ i „budžetskih korisnika“. Obrad Belenzada i Ljubinka Knežević ističu značaj opštinskih sindikata koji su, po njima, zapostavljeni u sadašnjim modelima organizovanja. Takođe, sindikalnim vrhovima zamera se koncentracija u Sarajevu i Banjoj Luci, te njihova navodna odsečenost od terena i perifernih regija. Zakonska rešenja koja zagovaraju sindikati u privredi, po pravilu organizovani u privatnim firmama, često ne odgovaraju onima u državnoj administraciji, i obratno. Sindikati administrativnih radnika u državnim službama u intervjuima se percipiraju kao izloženiji uticaju političkih partija i manje spremni da mobilišu svoje članstvo za opšte interese unutar saveza:

... Ja se nadam da ćemo imati dovoljno pameti, kada ovo malo se smiri, kada oni vide da niko ne može pojedinačno i kad MMF i Svjetska banka urade ovo što pripremaju, da se apsolutno smanji broj zaposlenih u administraciji. Kad počne da se dešava, tim ljudima i tim sindikatima, ono što se dešava radnicima u privatnom sektoru, malo će se drukčije stvari poslagati. Onda će trebati svi zajedno, trebaće veliki sindikati, trebaće solidarnost i neće biti: „Neću ja, evo ti pare. Ne mogu ja izaći na proteste, ali evo ti pare. Evo ti podrška, napisaću ja pismo.“ E to nije podrška.

Fatima Fazlić

Intervjui su se dotakli i načina na koji sindikalne vođe insceniraju svoja pojavljivanja u bazi, kao i njihovog intimnog razumevanja uloge sindikalnih aktivista. Usled nepoverenja i predrasuda koje članstvo često pokazuje prema višim ešalonima sindikata, funkcioneri su veoma pažljivi u građenju svog imidža među radnicima i radnicima, posebno kada je u pitanju štrajk. Sulejman Hrle navodi da su mediji narušili njegov ugled u javnosti

pogrešno navodeći kako on privatno puši Marlboro, dok na štrajkovima navodno pokazuje paklu Drine kako se ne bi izdvajao od običnih radnika. U atmosferi stalne kritike otuđenosti sindikalnih vrhova od običnog članstva i dovođenja u pitanje njihovih motiva, ovako sitne, simbolične stvari mogu dobiti na značaju. Ljubinka Knežević, na primer, objašnjava važnost načina odevanja u tim prilikama:

... Vrlo često kad sam išla, recimo, u firme na štrajkove i negdje, gledala sam kako ću se obući, vjerujte. Kad vidite one ljude u onim radničkim odijelima, visi mu ovdje, visi tu, mislim, sramota te doći. I ti moraš doći nekakav sličan njemu maltene.

Interesantno je uočiti i agresivnost u nastupu, spremnost na fizičko sukobljavanje, kao i povezanost ovih oblika ponašanja sa rodnim ulogama. Mnogi od muških sagovornika navode „galamljenje“ kao način istupanja na pregovorima sa poslodavcima:

Jer ta atmosfera... teška, napeta, između poslodavaca i radnika. Kad sam prvi put bio, u početku, imao sam i ja neki strah, opreznost... vidi gdje dođoh, u ovaj belaj tamo. Međutim, malo pomalo, kad sam bio na desetak, dvadeset, da ne kažem stotinu štrajkova, onda sam jednostavno navikao. I onda sam i ja znao biti nezgodan i svađati se sa poslodavcima. A poslodavci su ipak imali, nisu oni tačno znali moju moć i podršku radnika, tako da su i oni kad ja zagalamim malo bili oprezniji, pa često udovolje zahtjevu radi te neke moje galame i svađe. Tako da sam ja navikao na tim štrajkovima... i nisam se loše osjećao.

Sulejman Hrlje

„Dizanje galame“ je, dakle, bilo u funkciji zaplašivanja druge strane, ali možda i ohrabrenja radnika u štrajku ili pokušaja rušenja predrasuda baze o

funkcionerima kao „uglađenim figurama“ u dobrim odnosima sa moćnicima. Hasan Užičanin navodi primer svog upada u kafić i javnog sramoćenja političara koji su tu sedeli. Ovde ćemo, uprkos dužini, preneti Hasanov opis datog incidenta u celini, jer na slikovit način pokazuje višestruke uloge radničkih lidera i protivrečne pritiske koje oni moraju balansirati u kriznim situacijama:

... Ja sam otišao na pregovore, oni su ondje, imaju skupštinu, ima vlada sastanak... I policija je mene uvela. Rekoh, de da vidim bi li oni nas primili na sastanak, da ne pravimo džaba haos. I ja ušao gore, kažu meni, zamolili me, de Haso, imamo mi svoje četiri tačke; kad završimo, mi ćemo vas pozvat', pa ćemo s vama razgovarat'. I ja izađem dole i, ono, opusjem radnicima, tako je to kod nas, i sjednem na vrata i nemojte smetat', ljudi kad završe, primit će. I ja sjedim na vratima, nema im gdje izaći, nema, nema, nema... Šta je ovo, šta je ovo, da nisu pomrli gore, reko' odoh da vidim. Ja gore s policajcem, nema nikog. Pa će su ovi, kaže: „Izašli“. Kako će izaći, mi dole? A bio sporedni hodnik i oni su kroz taj sporedni hodnik i iza... ima kafić... Ja pošao prema vladi s radnicima, novinari lopovi mene zovnu, više evo ih sjede u kafiću. I tad sam ja uletio u kafić, jedan je pošao izać', nisam mu dao izaći, samo ga zagradio stolicom. Ne možeš izać', sjedi tu, vi ste naučili sjedit', ne radite ništa. Onda narod počeo drobit', psovat', znaš kako je u masi, ne možeš ti masu... Ja sam rek'o, ne smijete ništa dirat', ne smije ništa falit', ja sam vas uveo, ja odgovaram kao čovjek ovdje za kafić. I to se čulo jasno kad sam rek'o. I šutili su, šutili, ja sam njima brojao ovako, ako se ne stidite nas, stidite se Boga, i recite nam nešto, makar nam recite „a“ da znamo šta je. Šutili su, dok nije policija došla. Kad je policija, odakle je policija saznala, došla, navalila unutra, jedan je bio poš'o, opet navalio na njih da se tuče, ja nisam mu dao i pustili su me da izađem. Al' kako je ko izlazio, ja nisam vidio tamo iza, žene

su ga hvatale za kravatu, vukle, nisam vidio pošto sam bio unutra. I tako se tu završilo, ja uzmem one kafe sa stola i prospem sve.

Ovaj citat pruža mogućnost višeslojnog tumačenja aktera, njihovih motiva u jeku sukoba. Teatralan čin prosipanja kafa na pod pred kamerama predstavlja kulminaciju niza događaja koji su pretili da se otrgnu kontroli. Osnovni pokretač za upad u kafić u kome sede političari svakako je gnev. Ova akcija pokazuje Hasanov šok i povređenost saznanjem da političari ne dele njegovo shvatanje moralnosti, tj. da se ne libe da prekrše dato obećanje. Da stvar bude još gora, Hasan je izigran nakon što je napravio ustupak drugoj strani. On je oštrim jezikom disciplinovao svoje redove („opsujem radnicima... nemojte smetat“) ispred skupštine i založio svoj integritet vođe kako bi omogućio pomirljiviji tok pregovora („da ne pravimo džaba kaos“). Prepad političara i konfrontacija na licu mesta šalju jasnu poruku kraja spremnosti na „džentlenske sporazume“.

Drugi aspekt koji treba uzeti u obzir jeste da su Hasana i grupu štrajkača koje predvodi konstantno pratili mediji. Njemu upravo mediji prenose informaciju o lokaciji političara i on svesno odlazi u kafić znajući da se novinari nadaju dramatičnim scenama, od kojih bi napravili vest („novinari lopovi“). Javnim razotkrivanjem licemerja političara Hasan i radnici „Aide“ jačaju svoju poziciju u pregovorima, ali istovremeno se odužuju medijima, servirajući im uzbudljiv materijal.

Konačno, Hasan ima najveću odgovornost prema radnicima i radnicima koje predvodi. Radikalizovanjem protesta on kompenzuje za pređašnji pogrešan korak popuštanja drugoj strani i vraća ugled vođe. Istovremeno, kao lider, on oseća odgovornost za imovinu kafića („ja sam vas uveo, ja odgovaram kao čovjek ovdje za kafić“) i ličnu sigurnost političara pred policijom („opet navalio na njih da se tuče, ja nisam mu dao“). Javno sramoćenje protivnika

i prosipanje kafa pred kamerama stoga se može tumačiti i kao simboličan gest koji skreće pažnju sa fizičkih nasrtaja štrajkača na političare.

„Aida“ je mahom zapošljavala žensku radnu snagu. Gornji opis toka protesta („žene su ga hvatale za kravatu, vukle“) govori kako „galamljenje“ i spremnost na konfrontaciju u borbi za radnička prava nisu bili vezani samo za muške aktiviste. Ipak, svedočenje Ljubinke Knežević daje dodatni uvid iz ženskog ugla, koji vezuje borbeni stav za zaštitnički majčinski instinkt, pre nego za mačizam muških štrajkača:

Biti sindikalac je nešto sasvim... ne znam kako da kažem... morate imati jednu dušu malo drugačiju... morate imati jedan poseban osjećaj. Morate biti jako solidarni, morate razumiti ljude, s čim se sreću i s čim su se sve sretali kroz ova luda vremena, da bi mogli biti bar... jedan dobar sindikalac. Ja se nadam da sam... imala taj dio neke duše... Žene su dosta, moram reći, iskrenije, i malo poštenije, a imaju više straha u sebi. A treba ih osnaživati svugdje, i u politici i u sindikatu i svugdje, a posebno u sindikatu. U sindikatu treba osjećaj onaj, ja kažem majčinski. Mislim, imaju i muškarci, daleko od toga, ali nemaju taj instinkt majke. Kad vi znate da vi ne možete kući da donesete djetetu ili da mu priuštite ono ide u školu, nešto ili... pa ne da bi otišao direktoru da, da mu iskopaš oko, nego...

PREGOVARANJE I ŠTRAJK

Opadanje uticaja sindikata vezano je za njegovo sporo širenje u privatnom sektoru. Sindikat nije uspeo odgovoriti izazovima svojinske transformacije u bh. ekonomiji. Najveća koncentracija sindikalne pokrivenosti radnika ostala je u javnim službama, administraciji i malobrojnim privatnim preduzećima koja su vodili vlasnici otvoreni za koncept socijalnog dijaloga. Većina novih radnih mesta u proizvodnji i uslugama, koja zapošljavaju mlađe radnike, tako ostaju van sindikalnog domašaja. Ova strukturna neuravnoteženost dobro je poznat problem sindikalnim stratezima, ali se stiče utisak da su se tokom protekle dve decenije defanzivnog delovanja sindikati više bavili zadržavanjem nasleđenih domena uticaja nego osvajanjem novih. Od intervjuisanih kadrova iz vodećih organa dva najveća sindikalna saveza niko se nije mogao setiti konkretne inicijative za prodor u neko od većih privatnih preduzeća ili promišljanja načina na koji bi se neorganizovani radnici mogli kooptirati u rad sindikata.

Aktivisti na nižim nivoima daju jasniju sliku o preprekama za ulazak sindikata u novoosnovana privatna preduzeća. Za razliku od situacije u SFRJ, kada su radnici samim činom zapošljavanja automatski postajali članovi sindikata, danas sindikat teško može otvoreno prići radnicima na radnom mestu i izložiti im prednosti učlanjivanja. Ljubinka Knežević objašnjava kako nije mogla zakoračiti u privatno preduzeće u kome ne postoji sindikat bez prethodne najave i odobrenja menadžmenta. Sa radnicima se tako morala nalaziti van

radnog vremena i mesta zaposlenja, ali u manjim mestima ni ovo nije bilo lako. Radnici su bili zaplašeni da će ih neko videti u javnosti i sumnjičavi da će informacija o razgovoru sa sindikatom procureti do gazde:

Ja sam sada rekla kako sam postala član sindikata. Odmah potpisujete. Sad vi ne smijete reći: „Ja hoću da budem član sindikata.“ Poslodavac može da vam zabrani, nezakonito, naravno, zakon to zabranjuje i međunarodne konvencije, ali on ako kaže: „Nema ovdje sindikata“, nema ga. Džaba, mi možemo pričati šta god hoćemo, a vi kao sindikalac ne možete pitati: „Eto, hoćete li da budete član sindikata?“ ...Sindikat ne može da uđe u tvornicu i da kaže: „Hoćete li da budete članovi?“, ili da izlože svoj program, pa vi sad odlučite hoćete li da budete...

Velka Odžaković

Recimo, ja sam imala iskustvo iz privatnih firmi gdje kaže: „Nemoj, molim te, samo da vide da sam ja nešto s tobom pričala. Ostat ću bez posla.“ Te ljude na neki način treba ohrabriti, ali njih možete samo negdje na ulici, ili u kući, ili u kafani ili na nekom mjestu da popričate sa njima. Ne možete nikako na radnom mjestu. Recimo, možete u prodavnici, ali ona ne smije da priča, a u firmu ne možete ući.

Ljubinka Knežević

Suočeni sa ovim preprekama, sagovornici su opisivali pokušaje da osnuju sindikat negujući dobre veze s menadžmentom. Direktori se pokušavaju ubediti u prednosti prisustva sindikata koji će, s menadžmentom, raditi za opštu dobrobit firme, ili čak pomoći sa svojim poznanstvima u državnim organima. Ovakve inicijative približavanja uglavnom se završavaju direktorskim ignorisanjem ponuda ili osnivanjem „žutih sindikata“ pod kontrolom poslodavca. Pokušaji neformalnog dogovora s vlasnicima ne dolaze samo od sindikalnih struktura, već i samih radnika, koji se često radije odlučuju za individualne

pokušaje nagodbe i potezanje veza (štela), nego grupnu borbu za radnička prava. Zulka Baljak navodi primere podnošenja individualnih umesto kolektivnih tužbi na sudu Livanjskog kantona u slučajevima kršenja prava radnog kolektiva. Nakon podnošenja kolektivnih tužbi i držanja kao grupe, svaki od radnika često je procenjivao kako imaju veće šanse podmiriti se na individualan način, umesto traženja zajedničkog rešenja. Jasmina Đonlagić, koja je vodila desetogodišnji sudski spor sa svojim bivšim poslodavcem, tokom naracije toka procesa spominje kako je u dva navrata bezuspešno odlazila do direktora s idejom da se „dogovore kao ljudi“.

Sindikalni aktivisti sa žalom konstatuju kako, i pored načelnog opredeljenja svih tranzicionih vlada ka tripartitnom dijalogu, većina odnosa i pregovaranja između poslodavaca i radnika ostaje van zvaničnih kanala, ili se uopšte ne usklađuju razgovorom, već silom. Malo ko od sagovornika pozitivno se izjašnjavao o radu ekonomsko-socijalnog vijeća/savjeta. Najkritičnija je bila Emina Busuladžić, koja dovodi u pitanje postojanje tri strane u toj instituciji:

... Država, poslodavac, to bi trebalo da bude dvoje. To je jedno. Taj poslodavac je i država. Svi ovi gore političari imaju svoje firme. Da li je na njima ili na nekom drugom. I nikad neće ići protiv poslodavaca...

Čak i u slučajevima kada se sindikat zvanično uključuje u pregovore, utisak sindikata je da nemaju puno aduta kojima bi mogli osnažiti svoju poziciju. Fatima Fazlić objašnjava kako sindikatu nedostaje uvid u knjigovodstvo preduzeća kojim bi mogli prikupiti podatke i argumentovati zahteve radnika. Obrad Belenzada navodi kako su privatni investitori u poziciji da postavljaju ultimatumе time što uvek mogu premestiti proizvodnju na drugo mesto. Socijalni dijalog, po njemu, praktično ne postoji van javnog sektora. On često koristi reč „otimanje“ kada opisuje uspehe povećanja plata pregovorima.

Ovo se odnosi na odsustvo uređenih odnosa u industriji, pretnju sindikata „ulicom“ i svođenje dijaloga na „trgovinu“ i pitanje „ko će koga prevariti“:

U javnom sektoru, ovo gdje je državno još uvijek, dobro, tu je malo lakše zato što možete u vladu. Naravno, imamo direktora, ideš do vlade i ganjaš vladom, pa nešto nekad otmeš, nekad ne možeš. Desi se ponekad nešto i otmemo, hajde. Ja to zovem otmemo, jer ako izideš... jedino ulica je spas. Nažalost, ozbiljno se ne vodi socijalni dijalog... a ovo je sve trgovina. To mislim da ne vodi to u dobrom smjeru. Sad tu, ko će koga prevariti više, sindikalac direktora ili direktor sindikalca, i obrnuto. I ovi iz vlade isto, u većini slučajeva, što se tiče privrede, sindikalac i direktor iz preduzeća, odnosno poslodavac i ovi preko puta u vladi, eh sad tu, ko koga prevario, to nije duga vijeka. I zato smo dogurali da sad maltene nemamo potpisan nijedan kolektivni ugovor.

Danko Ružičić daje ohrabrujući primer akcije granskog sindikata kože i tekstila u RS-u, koji pokazuje da sindikat svojim poznavanjem zakona i pristupom medijima može inicirati aktivnost članova u bazi i odbranu od ofanzive poslodavaca. U izmenama Zakona o radu RS-a iz 2000. bilo je predviđeno da radnici „na čekanju“²⁹ automatski izgube status zaposlenih ukoliko ih matično preduzeće ne pozove na posao do određenog datuma te godine. Granski sindikat je sazvao konferenciju za štampu i pozvao radnike da sami odu na svoja radna mesta i izvrše pritisak na direktore, kako bi predupredili namere novog Zakona:

... Sjećam se, izašao sam i rekao: „Ja, predsjednik Sindikata tekstila, kože i obuće Republike Srpske Danko Ružičić, pozivam sve radnike

²⁹ Radnici kojima je zvanično tekao radni staž, iako nisu dolazili na posao, niti dobijali platu, usled nemogućnosti firme da ugovori dovoljan obim poslova.

koji se nalaze na čekanju, a u skladu sa odredbom iz Zakona o radu koja je to regulisala, do tog dana ako se ne pojave, niko ih ne pozove na posao, da će izgubiti radni odnos. S obzirom da ih njihovi direktori nisu pozvali, a zakon nije rekao ko ih treba pozvati, ja vas kao predsjednik granskog sindikata pozivam da dođete u ponedjeljak... na svoje radno mjesto, u svoju fabriku, i da tamo tražite odgovor od direktora fabrika zašto vi nas niste pozvali, zašto ne organizujete proizvodnju. Je li vi mislite na taj način da se riješite nas i da komotno prodajete svoje fabrike i da nećete imati otpora od radnika. Mi smo došli na posao i hoćemo da radimo.“

Danko Ružičić svedoči kako je ovaj poziv urodio plodom. Vest je odjeknula u medijima, a radnici se pojavili na svojim radnim mestima, održavali sindikalne sastanke, razmenjivali informacije o tome šta se priprema u programu privatizacije i stavili do znanja da od svojih direktora očekuju ponovno pokretanje proizvodnje. Pa ipak, u kontekstu opšte defanzive radničke klase i dugoročne deindustrijalizacije, čak i mere koje su se činile kao kratkoročni uspjesi mogu se sagledati kao štetne iz dugoročne perspektive. Pomoću pritiska sindikata vlada RS-a je 2004. odlučila da iz budžeta počne uplaćivati zaostala dugovanja poslodavaca u fondove penzionog i zdravstvenog osiguranja, time omogućivši radnicima na čekanju da povežu radni staž i steknu pravo na penziju ili socijalna primanja. Bitno je napomenuti kako su ove reforme izborne za sve radnike u RS-u, nevezano za to da li su članovi sindikata. No, kako sagovornici i sami priznaju, ovakva rešenja usmerila su napore radnika na traženje izlaza kroz stečaje, socijalne programe i sticanje prava na penzionisanje, umesto istrajavanja u zahtevima za pokretanje proizvodnje i otvaranje novih radnih mesta.

Nedostatak strateškog promišljanja primetan je i u organizovanju odozdo, nezavisno od sindikalnih podružnica. Primeri dugoročnih radničkih borbi u

Tuzli, poput „Dite“ i „Aide“, pokazuju kako su štrajkovi često izbijali spontano, bez koordinacije sa sindikatima (a ponekad i uz njihovo protivljenje), dok su sindikalni vrhovi tek u narednim koracima pokušavali uhvatiti priključak sa nezavisnim inicijativama i pridružiti se procesu pregovora. Ove borbe imale su neformalne strukture organizovanja. Emina Busuladžić i Hasan Užičanin predstavljaju primere „organskih radničkih lidera“, individua koje su se spontano aktivirale i nametnule kao vođe kroz akciju i samoorganizovanje. Kao što pokazuje primer upada u kafić i konfrontacije sa političarima radnika „Aide“ iz prošlog odeljka, u pitanju su ličnosti sa jakim karakterima koje su svoje vođstvo potvrđivale u žaru borbe:

I, znači, dolazimo... ne daju nam ući... Došlo puno novinara, i mi pozvali i oni. Ne daju nam ući u fabriku. Vidim – počinju da iznose dokumentaciju. Ide auto, tehnički direktor, nosi neke stvari u auto. Šta to ti hoćeš s time? Šta te, kaže, briga. Izać možeš preko mene mrtve, i ja legnem. Ja ne znam jesi našao tu sliku, gdje ja sam legla ispred fabrike, i onda moje radnice skaču, hajde izadi.

Emina Busuladžić

Radi se, dakle, o osobama sa jakim osećajem moralne odgovornosti, koje su sukobljavanje sa poslodavcima i državom videle kao ličnu misiju za dokazivanje ispravnosti sopstvenih uverenja. One su zahtevale privrženost i disciplinu od ostalih članova grupe. Hasanov samovoljan način odlučivanja i oštar način komunikacije sa štrajkačima „Aide“ dobro je uhvaćen u opisu protesta pred lokalnom skupštinom u prethodnom odeljku, dok Emina Busuladžić u razgovoru saborkinje iz „Dite“ često naziva „moje radnice“. U okviru ovih spontanih štrajkova hijerarhija je jasno uspostavljena, bez formalnih demokratskih procedura. No, uprkos, ili upravo zahvaljujući ličnim odlikama Hasana i Emine, radnice i radnici nisu dovodili u pitanje njihovo liderstvo. Ove individue bile su spremne preuzeti odgovornost i motivisati

ostale ličnim primerom. Nepristajanje na nepravdu, vezanost za preduzeće i stavljanje moralnih načela zajednice ispred državnih zakona bili su glavne vodilje u borbi:

Kad je krenuo rat, pa dosta tih mojih je vani otišlo, idemo vani. A ne, ja neću ići vani, ovo je moja država, ovo je moja zemlja, ovo je moja kuća, moja je obaveza da ostanem tu. Moja je obaveza da ja ostanem tu. Ja imam brata šehida, imam muža koji je bio ovaj čitav rat, imam jako puno još prijatelja, rodbine, imam koji su poginuli, svojih radnih kolega, a mi moramo imati neku odgovornost prema tim ljudima. Ne možemo mi tako sad pustit' te i dozvoliti da se dešava ovo što se sad dešava. Nisu oni, niti je moj muž otišao, nit' je moj brat dao svoj život za ovo što se sad dešava. Ja hoću, ja sam na skupštini govorila, ja neću dozvoliti da vi tako lako „Ditu“ poklonite nekome. Neko ko će doći sa strane, ali izgleda ne mislimo svi isto, ne osjećamo svi istu odgovornost.

Emina Busuladžić

I sad meni taj jedan zaštitar kaže: „Ne možete ući, ovo je privatno vlasništvo, nemate pravo ući...“ I tad je on uzeo pištolj na mene. Pištolj! Aj' pucaj. To je jedno mlado dijete, to je jedno mlado dijete, neiskusno. Ja njemu kažem: „Pa hajde, pucaj na mene sad. Slobodno pucaj.“ Nešto prelomi se u čovjeku, postane skroz ono... I ja sam išla, i protiv njega prijavu. On nema pravo na mene dizat', jer njemu nije prijetila nikakva opasnost od mene, ja sam išla goloruka. Ulazim u svoju fabriku gdje sam trideset pet godina radila, izgradila. Moje! Ne, kaže, nije to tvoje. Jest moje!

Emina Busuladžić

Ja kad odem na sud, kažu opet prekršajna, kažem: „Gospođo ja ovo ne računam kao prekršajnu prijavu, a vi možete računati, imate pravo, ali ja ne računam. Prekršajna prijava je ako razbijem, ubijem, potučem se, pokradem i to, a borba za moja prava, šta bi vi da ne radite ili da radite pa da vam ne daju platu?“ Tako ona viče: „Ja moram“. Ma samo ti radi što moraš, a ja radim što ja moram. Pa mi pretvore u neki uvjet po šest mjeseci, ne bih li ja šutio. Ja njoj kažem, ja ne mogu šutiti, ne mogu sad naletiti, gurati se sa policijom jer znam da nema, ali pričati hoću i pričati ću uvijek.

Hasan Užičanin

Ove mobilizacije uvele su nove metode borbe, koje su često bile na ivici legalnosti i zato su ih zvanični sindikati odbacivali kao mogućnost. Sindikalni predstavnici u SSRS-u i SSSBiH vrlo jasno podvlače liniju između pravno važećih i nepriznatih oblika štrajkačke aktivnosti:

... Mi smo imali zakon o štrajku u to vrijeme koji je propisivao kada i kako se može štrajkovati, pod kojim uslovima, itd. Držali smo se, ja bih rekao, te norme i te pravne regulative.

Danko Ružičić

Možda je bilo blokade puteva, ali to više nije spadalo u ono što mi zovemo štrajk kao sredstvo sindikalne borbe.

Fatima Fazlić

Radnici „Aide“ i „Dite“ u odabiru metoda vodili su se time šta u praksi donosi rezultate. Emina Busuladžić navodi kako su ih u početku sindikati savetovali da štrajk zadrže u krugu fabrike, ali su vremenom shvatili da se tako samoizoluju i dopuštaju vlastima da ih nastave ignorisati. Hasan Užičanin došao je do sličnog zaključka:

Pa znate kako smo dolazili, jer nismo imali izbora nigdje drugog, gdje god dođeš, pitaš, primit ćemo te, ne primi te. Dođi sutra, dođi sutra... E nećete više, ni dođi sutra, ni prekosutra, sad nas morate primiti, jer kad blokiraš grad, nije ni njima svejedno.

Blokade puteva, okupacije fabrika, štrajkovi glađu, privlačenje pažnje medija, javno sramoćenje vlasti spavanjem na stepenicama zgrade vlade zimi – sve su ovo primeri inovativnih modela aktivizma koji prethodno nisu postojali u radničkom pokretu BiH. Međutim, i pored ovako radikalnih metoda i odvažnosti pokazane u sukobu sa poslodavcima i državom, krajnji cilj borbi često je ostajao nejasan. „Ditino“ preuzimanje kontrole nad fabrikom putem akcionarstva i obnove proizvodnje jeste usamljeni primer dugoročnijeg rešenja. Hasan Užičanin ističe da su svi zahtevi „Aide“ bili fleksibilni, osim povezivanja radnog staža koji bi im omogućio penzionisanje ili obnovu socijalnog osiguranja. U situaciji gde fabrike dugo vremena nisu radile i gde se videlo malo šanse za obnovu poslovanja, većina radnika usmerila je svoje zahteve na pronalaženje *ad hoc* izlaza iz krizne situacije. Dodatni problem koji sagovornici navode jeste nestabilnost mobilizacija. Kako je koja grupa radnika rešavala svoje urgentne probleme u Tuzli, ona bi izlazila iz zajedničke koordinacije borbe, time otežavajući bilo kakav kontinuitet i građenje struktura. Sindikat se tako ponovo nameće kao jedina stabilna institucija radničkog organizovanja u BiH, koja ima stogodišnji kontinuitet u radu i može služiti kao baštinik pouka radničkih borbi akumuliranih kroz istoriju, koje potencijalno stoje na raspolaganju novim generacijama radnica i radnika:

... Mislim da dosta ima prostora u sindikatu da se unaprijedi njihov rad i njihove aktivnosti i da malo ojačaju. Imam osjećaj da se gubi članstvo. Kako nam stari, stare radnici, tako slabi sindikat. Odlaze oni koji su, ako ništa, imali neku sindikalnu tradiciju. Tradiciju sindikalizam mladih nema, dakle sa mladima se mora puno više raditi.

Naći modus da se mladi okupe, da se radi sa njima. Vidjeti kako to rade partije, vidite kako oni imaju svoje mlade. Pa jest da oni imaju para, mi nemamo toliko sredstava, ali mi imamo, s druge strane, dobru pomoć i podršku tih međunarodnih sindikata, koji će nam uvijek izaći u susret i pomoći da se tako, i svoja iskustva prenijeti... Mislim, na tim pitanjima se treba puno, puno više raditi i, naravno, stalno, stalno učenje, jer sindikat mora stalno da uči, da bi bio ravnopravan partner i vladi i poslodavcima. **Poslodavci imaju novac, vlada ima i novac i moć, a sindikat ima samo ono članstva koje stoji iza njega.**

Velka Odžaković

BIBLIOGRAFIJA

- 115 godina Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine* (Savez samostalnih sindikata BiH, 2020), http://www.sssbih.com/wp-content/uploads/2020/08/Brosura_115-godina-postojanja-i-rada-SSSBiH.pdf
- Anna Calori, „Bosnia-Herzegovina: Workers’ organisation at the root of the social uprising of 2014“, u: Dario Azzellini (ur.), *If Not Us, Who? Global workers against authoritarianism, fascism, and dictatorships*, (Rosa Luxemburg Stiftung, 2021), 171–178.
- Anna Calori, „Salt and Socialism: A Deconstruction of Tuzla’s Political Identity in the Context of the Bosnian Conflict“, *Ethnopolitics papers*, 35, 2015, 1–29.
- Anna Calori, Kathrin Jurkat, „I’m both a worker and a shareholder. Workers’ narratives and property transformations: continuity and change in post-socialist Bosnia and Serbia“, *Südosteuropa*, 65, 4 (2017), 654–678.
- Belma Buljubašić, „Iznevjerena tradicija: kratak osvrt na istorijski razvoj sindikalnih organizacija u BiH“, u: Svjetlana Nedimović (ur.), *Lice i naličje socijalne pravde* (Fond otvoreno društvo BiH i Fondacija mirovna akademija, 2014), 12–22.
- Belma Buljubašić, „Posljednji udarac bosanskohercegovačkom komunističkom rukovodstvu: Afera Neum“, *Novi Plamen*, <https://www.noviplamen.net/glavna/posljednji-udarac-bosanskohercegovačkom-komunističkom-rukovodstvu-afere-neum/>
- Belma Buljubašić, „Sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini: Između radničke klase i političkih elita“, u: Alfredo Sasso i Nermin Kujović (ur.), *Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja za budućnost* (Friedrich-Ebert-Stiftung BiH, 2020), 40–69.

- Belma Buljubašić, „Sindikati: najslabija karika bh. radničkog pokreta“, Bilten, 23. 7. 2018, <https://www.bilten.org/?p=24407>
- Chiara Milan, „Bosnia and Herzegovina from Workers' Strike to Social Uprising“, u: Dario Azzellini i Michael G. Kraft (ur.), *The Class Strikes Back: Self-Organized Workers' Struggles in the Twenty-First Century* (Brill, 2018), 155–176.
- Daniela Lei, *Socioeconomic Justice: International Intervention and Transition in Post-war Bosnia and Herzegovina* (Cambridge University Press, 2020).
- Danijela Dolonec, „Preispitivanje „egalitarnog sindroma“ Josipa Županova“, Politička misao, 51, 4 (2014), 41–64.
- Džon Perkins, *Ispovesti ubice ekonomija* (Plato books, 2012).
- Goran Musić, *Making and Breaking the Yugoslav Working Class: The Story of Two Self-Managed Factories* (CEU Press, 2021).
- Lea David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights* (Cambridge University Press, 2020).
- Marko Grdešić, „Mapping the Paths of the Yugoslav Model: Labour Strength and Weakness in Slovenia, Croatia and Serbia“, *European Journal of Industrial Relations*, 14, 2 (2008), 133–151.
- Sanjin Bećiragić, „Godine štrajkova“, DANI, br. 194, 23. februar, 2001. „Službeni list RBiH“, 33, 25. 11. 1994, „Zakon o pretvorbi društvenog kapitala“, 542.
- Sonja Petrović, „Usmena istorija – kulturno višeglasje kao most između prošlosti i sadašnjosti“, *Bibliid 0350-6428*. 47, 157 (2015), 293–304.

PERIODIKA

- Arhiva BH DANI (Sarajevo)
Arhiva Nezavisne novine (Banja Luka)

ARHIVSKI IZVORI

- Arhiv Republike Srpske, Opštinsko vijeće Saveza sindikata Banja Luka, Fond ARSBL 635.

BIOGRAFIJE SAGOVORNICIA I SAGOVORNIKA

DANKO RUŽIČIĆ započeo je svoj društveno-politički angažman u SFRJ kao rukovodilac unutar Saveza socijalističke omladine. U sindikat ulazi 1984. godine, prilikom zaposlenja u kožarsko-prerađivačkom preduzeću „Proleter“ iz Kotor-Varoši. Nekoliko godina kasnije dolazi na poziciju predsjednika fabričkog sindikata i postaje član Predsjedništva Opštinskog sindikalnog vijeća u Kotor-Varoši. Godine 1990. izabran je za predsjednika Opštinskog vijeća Saveza sindikata Kotor-Varoš. Nakon izbijanja rata, 1992. godine, učestvuje u osnivanju Saveza sindikata Republike Srpske. Trenutno obavlja funkciju predsjednika granskog sindikata tekstila kože i obuće Saveza sindikata Republike Srpske.

EDHEM BIBER (1952) rođen je u Sarajevu. Svoj radni vijek započeo je kao kvalifikovani majstor u „Energoinvestu“, a u međuvremenu je vanredno završio Fakultet organizacionih nauka. Karijeru je nastavio u sarajevskom „Vodovodu i kanalizaciji“, gdje je bio aktivan u raznim društveno-političkim organizacijama. U rad sindikata uključuje se 1988. godine, nakon završene Visoke sindikalne škole. Neposredno prije rata politički se aktivira u Reformističkoj stranci Ante Markovića, a kasnije i u Socijaldemokratskoj partiji BiH. Godine 2002. izabran je na funkciju predsjednika Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine. Od 2010. godine predsjednik je Ekonomsko-socijalnog vijeća Federacije BiH.

EMILIO GABAGLIO (1937) diplomirao je ekonomiju na Katoličkom univerzitetu u Milanu. Nakon što je radio kao predavač u srednjoj školi i bio gradski vijećnik u Comou, 1964. aktivira se u Hrišćanskom udruženju italijanskih radnika (ACLI). Bio je predsjednik ove organizacije od 1969. do 1972, nakon čega je stupio u drugi po veličini savez sindikata u Italiji, Italijansku konfederaciju sindikata radnika (CISL), gdje je bio direktor odjela za međunarodne odnose. Godine 1983. izabran je za člana Nacionalnog sekretarijata CISL-a, odgovornog za regionalnu politiku i tržište rada. Godine 1991. izabran je za generalnog sekretara Evropske konfederacije sindikata (ETUC) i na toj poziciji ostao je tri mandata, do 2003. godine. Od 2006. do 2008. bio je savjetnik za evropska pitanja pri Italijanskom ministarstvu rada.

EMINA BUSULADŽIĆ rođena je 1956. godine u Tuzli, gdje je završila Hemijsku školu. Godine 1977. zapošljava se u novoformiranoj industriji deterdženata „Dita“. U radnički aktivizam uključuje se 2011. godine, nakon privatizacije, gašenja proizvodnje, stečajnog procesa i štrajka radnika i radnica „Dite“ kao predsjednica štrajkačkog odbora. Pod njenim vodstvom samoorganizovani radnici uspijevaju da povrate kontrolu nad fabrikom i uspješno obnove proizvodnju, što je dovodi u žižu javnosti Bosne i Hercegovine i pretvara u simbol otpora među aktivisticama za radnička prava u bivšoj Jugoslaviji. Od 2017. godine je u penziji, ali i dalje pomno prati i komentariše dešavanja u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine.

FATIMA FAZLIĆ započela je rad u Savezu sindikata BiH odmah nakon završenih studija, 1977. godine. Kao diplomirana pravica radila je na reformi sistema socijalističkog samoupravljanja, u Komisiji za molbe i žalbe, kao i na uređivanju dohodovnih odnosa. Godine 1990. postaje šefica kabineta predsjednika Saveza samostalnih sindikata BiH. U narednim godinama bila je šefica stručne službe SSSBiH i pravna ekspertica zadužena za pregovaranje i izradu zakona i pravnih akata vezanih za rad i radnu problematiku.

Penzionisala se 2015. godine, ali povremeno i dalje pomaže radu sindikata kao pravna savjetnica.

HASAN UŽIČANIN (1962) se 1982. godine zaposlio u tuzlanskoj industriji obuče „Aida“, gdje je radio za mašinom kao KV radnik. U maju 1992. godine, po izbijanju rata u Tuzli, pristupa Armiji RBiH kao dobrovoljac. U godinama nakon rata, tokom krize poslovanja „Aide“, aktivira se u fabričkom sindikatu na poziciji potpredsjednika. Bio je na čelu štrajkova i protesta „Aide“ tokom talasa mobilizacija radnika tuzlanskih preduzeća u stečajju, koji je kulminirao protestima ispred zgrade Tuzlanskog kantona u februaru 2014. godine.

JASMINA ĐONLAGIĆ (1954) rođena je u Travniku. Srednju trgovačku školu završava u Donjem Vakufu, nakon čega se zapošljava kao prodavačica u lokalnom preduzeću „Radnik“. Godine 1978. seli se u Livno i zapošljava u trgovinskom preduzeću „Opskrba“. U ovom preduzeću radi sve do 2000. godine, kada dolazi do privatizacije i gubitka radnog mjesta. Nakon što shvata da su njena radna prava narušena malverzacijama tokom stečajnog postupka, 2009. ulazi u sudski spor sa starom firmom i novim privatnim vlasnikom. Sudsku borbu vodi sve do 2020. godine, kada dobija punomoćnu presudu u svoju korist.

LJUBINKA KNEŽEVIĆ (1953), porijeklom iz Rudog, završila je Upravnu školu u Goraždu. Godine 1975. zapošljava se u tekstilnoj industriji „Alhos“ u Višegradu. U godinama nakon toga bila je aktivna članica u društveno-političkim organizacijama svog preduzeća i opštine Višegrad. Između ostalog, vršila je funkcije predsjednice sindikalne organizacije „Alhosa“ i sekretarke općinske organizacije Saveza komunista. Nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini aktivira se u Savezu sindikata Republike Srpske kao predsjednica Opštinskog sindikata i članica Predsjedništva Saveza sindikata RS-a. Danas

živi u Višegradu kao penzionerka, iako i dalje aktivno prati i savjetuje rad lokalnih sindikata.

OBRAD BELENZADA rođen je 1955. godine u selu Vrba u blizini Glamoča, gdje se školovao za metalostrugara. Godine 1977. zapošljava se u preduzeću „Energoinvest – Armature“ (Sarajevo). Društveno-politički angažman započinje u Savezu socijalističke omladine svog OOUR-a, a 1982. aktivira se u sindikatu preduzeća i postaje član Predsjedništva općinskog sindikata Novo Sarajevo. Godine 1990. biva biran za predsjednika Granskog sindikata metalnih radnika BiH. Nakon izbijanja rata, 1992. godine nastanjuje se u Banjoj Luci, gdje učestvuje u osnivanju Saveza sindikata RS-a. Nakon decenije vršenja najviših funkcija u ovoj organizaciji, osniva nezavisnu Konfederaciju sindikata RS-a i ostaje na poziciji njenog predsjednika sve do 2018. godine.

PETER SEIDENECK (1941) započeo je svoju sindikalnu karijeru 1974. godine kao službenik za međunarodna pitanja u Omladinskoj organizaciji Njemačke konfederacije sindikata (DGB-Jugend), nakon što je radio kao novinar i direktor jedne kompanije za istraživanje javnog mnijenja. Godine 1977. stupio je u Nacionalni izvršni odbor DGB-a, gdje je bio odgovoran za odnose sa Evropskom konfederacijom sindikata (ETUC), kao i sindikate u Francuskoj i Istočnoj i Srednjoj Evropi. Godine 1987. postao je glasnogovornik Fondacije njemačkih sindikata (Fondacija Hans Böckler). Godine 1989. imenovan je za direktora kancelarije za vezu DGB-a u Istočnom Berlinu. Godine 1993. postao je šef kancelarije generalnog sekretara ETUC-a Emilija Gabaglioa. Od 2005. godine je u penziji, ali još uvijek radi kao savjetnik za ETUC i DGB za balkanske i arapske zemlje.

SULEJMAN HRLE rođen je 1941. godine u Stocu. Prije nego što se profesionalno posvetio radu u sindikatu, radio je kao profesor i dekan Više upravne škole u Sarajevu. U sindikat je ušao 1986. kao član Predsjedništva Saveza

sindikata Bosne i Hercegovine. Godine 1990. izabran je na mjesto predsjednika Saveza samostalnih sindikata Bosne i Hercegovine i na toj funkciji ostaje sve do 2001. godine. Nakon toga bio je savjetnik predsjednika Saveza samostalnih sindikata BiH. Danas je penzionisan i živi u Sarajevu.

VELKA ODŽAKOVIĆ rođena je u selu Drinić nedaleko od Bosanskog Petrovca. Sindikalnu karijeru započinje 1992. godine kao diplomirana pravica u Savezu sindikata Republike Srpske. U narednim godinama postaje generalna sekretarka Saveza sindikata Republike Srpske i na toj funkciji ostaje sve do penzionisanja, 2017. godine.

ZULKA BALJAK (1957) rođena je u okolini Livna, gdje završava osnovnu školu i gimnaziju. Diplomirala je na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, a zatim se seli u Zenicu, gdje se 1981. godine zapošljava u spoljno-trgovinskoj službi Rudarsko-metalurškog kombinata. Nakon rata zapošljava se u nevladinoj organizaciji Centar za građansku suradnju u Livnu i angažuje se na pružanju pravne pomoći radnicima koji su tokom rata izgubili posao. Ovim aktivnostima razvija prisne kontakte i saradnju sa radnicima i sindikatima u Livnu i okolini.

www.fes.ba